

פרק שנים-עשר: מבנה כוחו של הבארוק

1. התפוררות ימי הביניים.

התרבויות האנושיות, בניגוד לבעלי החיים, לא מתות ברגע מוגדר. למרות שלעתים קרובות נראה כי הן מהוות גוף שלם ואחיד, יתכן כי החלקים המרכיבים אותן התקיימו בזכות עצמם בטרם התגבשו לתרבות השלמה, ועל אותו משקל יתכן כי הם ימשיכו להתקיים לאחר שהגוף השלם, במסגרתו זכו לחיים מלאים, יחדל מלהיות. כך היה הדבר עם עיר ימי הביניים. המנהגים והצורות של חיי ימי הביניים המשיכו להיות פעילים לפחות שלוש מאות שנה לאחר "סיום" התקופה - אם נתייחס למאה השש-עשרה כנקודה מוסכמת זו. אפילו כיום, הכנסייה הרומית, אשר שלטה על אירופה המערבית במשך אלף שנים, עם השילוב המשונה של ריכוזיות סמכותית, אבסולוטיות רומית, אוטונומיה מקומית, גמישות פוליטית ונוקשות מוסרית תאורטית, ממשיכה לפעול על בסיס האמונה של התיאולוגיה של תומאס אקינאס (Thomas Aquinas) ובתוך המסגרת הפוליטית של גרגורי הגדול (Gregory the Great); הכנסייה עדיין רואה את עצמה כבית הקיבול של האמת והאמונה החיוניות לישועה האנושית.

כמה מוסדות של ימי הביניים חידשו את עצמם במאה השש-עשרה באמצעות אימוץ הסגנון המקובל באותה תקופה: כך החלה הנזירות בחיים חדשים, באמצעות ארגון מחדש המושתת על קוים צבאיים, עם צייתנות מוחלטת לראש המסדר, שנקרא בהתאם "המנהל הכללי"; חיים חדשים אלה היו "חברת ישו" (Society of Jesus), אשר לא הסתפקה בהטפה ובנסיון להוות דוגמה לאדיקות, וענתה לדרישות החינוך החדשות באמצעות הקמת מוסד חינוכי מסוג חדש, בית הספר התיכון, המקשר בין בית הספר היסודי לבין האוניברסיטה. באשר לתוכן הארכיטקטוני, ניתן לטעון כי למעשה לא היה ניתוק ממשי בין הבנייה הגותית לבנייה הניאו-גותית. הבנאים הפרובינציאליים האנגלים במאה השמונה-עשרה המשיכו להשתמש בדרכי הבנייה המסורתיות של ימי הביניים, אותן החלו להחיות פעם נוספת האדונים המלומדים, שלא ידעו מימינם ומשמאלם בכל הנמצא מחוץ לסביבתם הקרובה, כאמצעי עיטור ושעשוע, כפי שניתן לראות זאת ב"גבעת התות" (Strawberry Hill) של וואלפול (Walpole). האם מגדל טום (Tom Tower), אותו תכנן רן (Wren) ב-אוקספורד, נבנה בסגנון הגותי או בסגנון הניאו גותי? ניתן למצוא נימוקים משכנעים לכל אחת מהתשובות. שילוב הישן והחדש נראה בכל רחבי אירופה. חלק ניכר מהבנייה החדשה, אפילו במאה השבע-עשרה, ולמעשה כל בנייה ה"רנסנס" לפני תקופה זו, התקיימו לפי תכנון הרחובות של ימי הביניים, בין חומות ערי ימי הביניים והוקמו על ידי אומנויות וחברות מקצועיות שהמשיכו להיות מאורגנות בהתאם לקוים המקובלים בימי הביניים. לכנסיית תלמה (Thelema) של ראבלה (Rabelais), עם השילוב של המנזר הישן והאחוזה האריסטוקרטית החדשה, היתה תופעה מקבילה בעיר עצמה. אפילו בערי העולם החדש נותרו חוקי השוק של ימי הביניים בתוקף במהלך המאה השמונה-עשרה. אם כך, רק בערים החדשות, אשר נוסדו למטרת קולוניזציה או למגורי האצולה, יצרו המוסדות שקמו לאחר ימי הביניים סדר הגיוני וברור, אשר היה יחודי להן.

2. המורכבות העירונית החדשה.

בין המאה החמש-עשרה למאה השמונה-עשרה התגבשה מורכבות תרבותית חדשה באירופה. כתוצאה מכך חלו שינויים קיצוניים בצורתם ובתוכנם של החיים העירוניים. צורת החיים החדשה נבעה מהכלכלה החדשה, המבוססת על מרקנטיליזם

(Mercantilism) - שיטה כלכלית שמטרתה להגיע למאזן חיובי של היצוא על היבוא, וחיזוק ערך המטבע בהתאם) קפיטליסטי; המסגרת הפוליטית החדשה, שבעיקרה היתה שלטון עריץ-ריכוזי או אוליגרכיה, התגלמה בדרך כלל בדמות המדינה הלאומית; צורה אידיאולוגית חדשה שנבעה מהפיסיקה המכנית, אשר יסודותיה הונחו זה מכבר בצבאות ובמנזרים.

עד המאה השבע-עשרה היו שינויים אלה מבלבלים, ארעיים, מוגבלים למיעוט מצומצם ויעילים במידה חלקית בלבד. במאה השבע-עשרה התחדדה התפיסה; בנקודה זו החל הסדר של ימי הביניים להתפורר מפאת השחיתות הפנימית הנרחבת שפשתה בו. כתוצאה מכך פנו הדת, המסחר והפוליטיקה לדרכים עצמאיות משלהם.

כדי להבין את פשר העיר שלאחר ימי הביניים, חובה עלינו להזהר מפני הפירוש - הממשיך להיות נחלת הכלל - של הרנסנס כתנועה השוחרת לחרות ולייסוד מחדש של כבוד האדם. זאת משום שהרנסנס האמיתי של תרבות האדם, התקופה החשובה של בניין הערים והנצחון האינטלקטואלי, היה זה שהחל במאה השנים-עשרה והגיע לשיא סימלי ביצירתם של אקוונאס, אלברטוס מאגנוס (Albertus Magnus), דאנטה ו-ג'אטו. בין תחייה זו ובין התחייה הקלאסית של המאה החמש-עשרה התרחש אסון טבעי בעל מימדים כבירים: המוות השחור של המאה הארבע-עשרה, אשר מחק בין שליש לרבע מהאוכלוסיה, וזאת לפי האומדנים הזהירים ביותר. עד המאה השש-עשרה התגברה אירופה על אבידות אלה; אך הפסקת רצף ההמשכיות, אשר נבע מהמגפה, הודגש על ידי צימצום החיוניות הקהילתית, כשם שקורה לאחר מלחמה מתישה.

בחוסר הארגון החברתי, שנוצר כתוצאה מכך הצטבר הכוח בידיהם של אלה ששלטו על הצבאות, נתיבי המסחר וההצטברות העצומה של ההון. עם עלייתה של העריצות הצבאית החלו מגמות דיכוי של החופש האקדמי באוניברסיטאות ושל עצמאות הכוחות הרוחניים, וזאת בהתאם לאינטרסים של השליטים החילוניים. מגמה זהה קיימת גם היום: היא מקבילה למה שאירע ברוסיה, גרמניה, איטליה וחלקים אחרים של אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה, ולמה שהתרחש, אפילו בארצות הברית המרוחקת, אחרי מלחמת העולם השנייה. שינוי פניהן של אוניברסיטאות ימי הביניים, מהתאגדויות בינלאומיות של חוקרים לארגונים לאומיים, המשרתים את העריצים החדשים, אטומים ל"מחשבות מסוכנות" וכבולים בשבועות נאמנות, נמשך באורח עקבי. תופעות מקבילות ארעו בכנסיה ובעיר.

תוך כמה מאות שנים הוכיחו המוסדות הישנים של ימי הביניים את חוסר המוסריות הבסיסי שלהן. הוויזינגה (Huizinga) תעד שינוי זה בשפע דוגמאות ב"החלשות ימי הביניים". במהלך המאה החמש-עשרה, לפי דברי פון-בלוב, החלו הימורים מאורגנים בגרמניה, בבתיים שסופקו לצורך זה על ידי הרשויות המקומיות. נטיות דומות הופיעו בכנסיה: לא רק קניית משרות ומכירת ברכת הדת, אלא אף התחדשותן הכללית של האמונות התפלות. האמונה בכישוף, אשר נדחתה על ידי בוניפאס (Boniface) במאה השמונה-עשרה, קיבלה את אישורה הסופי של הכנסיה בשנת 1484; יתכן שהסיבה לכך היתה קיום מגמה להתחדשות כתות האדמה של עובדי האלילים, אשר היו מנוגדות לחלוטין למוסר הנוצרי. במהלך המאה השבע-עשרה, אשר אופיינה בהופעת השיטות המדויקות של מדעי הטבע, הפכה רדיפת המכשפות לפופולרית. כמה מהאשמים העיקריים בכך היו המדענים והפילוסופים החדשים בעצמם; אנשים כמו גלנוויל (Glanville), שבאותה נשימה חזה גם שינוי מוחלט של העולם הפיסי באמצעות המדע והטכנולוגיה. אך הזעזוע העמוק של המגפה השחורה יצר תגובה שונה למדי: ריכוז עצום של אנרגיה, שלא כוון למוות, נצח, בטחון או יציבות, אלא לקראת כל אשר תהיה התעוזה האנושית מסוגלת לצבור ולהבין במהלך תקופת חיים אחת. בבת אחת הפכו ששה מתוך שבעת החטאים הנוראים למידות עיקריות; והחטא הגרוע מכולם, חטא הגאווה, הפך לסימלם של מנהיגי החברה החדשים, כמו גם בבית העסק ובשדה הקרב. לייצר ולהציג לראווה את העושר, לצבור

ולמעשים את הכוח - אלה היו המטרות האוניברסליות; במשך תקופה ארוכה קודם לכן היו מטרות אלה קיימות, אך עתה הן נישאו בראש חוצות כעקרונות המנחים את החברה כולה. מהאוניברסליות של ימי הביניים לאחידות של הבארוק: מהמקומיות של ימי הביניים לריכוזיות של הבארוק: מהאבסולוטיות של האל והכנסיה הקתולית הקדושה לאבסולוטיות של הריבוניות החילונית והמדינה הלאומית - הן כמקור סמכות והן כמושא להערצה הציבורית - פרק זמן של ארבע מאות עד חמש מאות שנה חלף בין המכלול הישן לחדש. עלינו להזהר פן נטעה בפרוש טבעו המהותי של השינוי על ידי התייחסות למאפייניו האסתטיים בלבד. חשיפתם של מונומנטים קלאסיים, גילוי אפלטון ו-וירוביוס, הערצת "חמשת הסדרים" בארכיטקטורה, ההנאה החושנית מעיטורים עתיקים ומפסלים שנתגלו זה עתה - כל אלה כיסו במעטה של מהימנות אסתטית את העריצות והשחיתות של הכוחות השולטים. מומחים כדוגמת היפוליטו ויטלסקו (Hippolito Vitellesco) נהגו לחבק את הפסלים הקלאסיים ולדבר אליהם - כפי שכתב ג'ון אבלין - כאילו היו הפסלים בחיים. אך האנשים החיים הפכו לאוטומטים, בצייתם רק לפקודות חיצוניות; היתה זו התחדשות המנהגים הקדומים ביותר של הערים שבראשן ניצבו מלכים. הנטייה היסודית של סדר חדש זה הפכה גלויה לעין רק במאה השבע-עשרה: אז עזבו כל היבטי החיים את הקוטב של ימי הביניים והתאחדו שוב תחת סמל חדש, סימלו של הנסיך. סיפרו של מקיאווולי, "הנסיך", מספק יותר מרמז אחד לגבי הפוליטיקה והתכנון של העיר החדשה; דקארט, מאוחר יותר, פרש מחדש את עולם המדע במושגים של הסדר האחיד של עיר הבארוק. במהלך המאה השבע-עשרה החלה הכרה בגילוייהם של חלוצים כדוגמת אלברטי, והביטוי לכך נראה לבסוף בסגנון החיים של הבארוק, בתכנון, בן ובעיר הבארוק. עד אמצע המאה התשע עשרה נמשך תכנון שכונות עירוניות חדשות עבור המעמדות הבינוניים, וזאת באלגנטיות שחוקה ובהתאם לסגנון הבארוק האריסטוקרטי. מה שמהווה עכשיו את רוב המלונות והפנסיונים של דרום קנסינגטון (Kensington) ב-לונדון הוא הנשיפה היוקטוריאנית האחרונה של האויר הטרי של הכוח והסדר.

פתיחות והבהרה.

.3

לפני שארגון הבארוק השיג שליטה בכמעט כל היבטי החיים, התרחש שלב ביניים בו התערבו הישן והחדש זה בזה, בדרך בה כל אחד מהם זכה לרווח בזכות עצם ניגודם והתנגדותם זה לזה. שלב זה עדיין ממשיך להקרא, למרבה הצער, ה-רנסנס: מושג זה הינו מבוסס מדי מכדי שנוכל להפטר ממנו בקלות, אך קשריו ופרושו מוטעים כמעט כמו הקשרי ה-מהפכה התעשייתית. בנקודה זו בבנייה העירונית לא היה ניתן עוד לסבול את הסגירות - שעתה איבדה את משמעותה - כמו גם את חוסר הסדר והערבוביה שאפיינו לעתים קרובות את עיר ימי הביניים המאוחרים. אפילו מבחינה מעשית, הרחובות המעוקלים והסמטאות החשוכות נחשדו כמעודדי פשע; המלך פראנטה (Ferrante) הגדיר ב-נאפולי, בשנת 1475, את הרחובות הצרים כסכנה למדינה. כדי לאפשר את המשך החיים, עסקו המתכננים והבונים החדשים בהרחבת החומות הצפופות על ידי סילוק סככות, צריפים, דוכנים ובתים ישנים, בפלסם דרך בסמטאות המפותלות ליצירת רחובות ישרים וכיכרות מלבניות פתוחות. בערים רבות חשו התושבים כאילו נפתחו לפתע התריסים, אשר האפילו על החדר הטחוב שקירותיו כוסו בקורי עכביש. אך כינוי שינויים אלה של המאות החמש-עשרה והשש-עשרה "לידה מחדש" הינו חוסר הבנה של הדחף ושל התוצאה. מדובר כאן על סוג של הבהרה גיאומטרית של הרוח שהיתה קיימת כבר במשך דורות רבים, ואשר לא ניסתה להשיג שינוי כללי, אלא התאמות חלקיות של העיר ההיסטורית. בערים כדוגמת פירנצה ו-טורינו, בהן ניראו לעין קוי התכנון הרומי המקורי, היה הסגנון

החדש כה טבעי עד כי הוא נראה כהמשכיות של סגנונות העבר ולא כדחיייתם. ה לוגיה די לאנצי (Loggia dei Lanzi) ב-פירנצה, לדוגמא, הושלמה בשנת 1387. למרות שמבחינת התקופה היא שייכת לימי הביניים, הרי שצורתה היא ללא ספק של "הרנסנס" - פתוחה, ברורה, עם שלוש קשתות עגולות ועמודים קלאסיים. לידה מחדש? לא: היה זה תהליך של הטהרות, נסיון לחזור לנקודת המוצא, באותה צורה בה הצייר צובע שוב את הצבעים המוכתמים והצורות המבולבלות שעל בד הציור, כדי לחזור לקוי הרישום המקורי שלו.

אם משתמשים במושג בדרך מדויקת, הרי שאין כל עיר רנסנס. אך קיימים טלאים של הסדר, הפתיחות וההבהרה של הרנסנס, אשר שינו להפליא את מבנה עיר ימי הביניים. אם הבנינים החדשים, על כוח המשכיכה הבלתי-אישי שלהם ושיגרתם הצנועה, שברו את ההרמוניה של תבנית ימי הביניים, הרי הם יצרו מערכת יחסים הפוכה, אשר חשפה איכויות אסתטיות ברחובות ובבנינים הישנים. רעיון היסוד נותר זהה לימי הביניים: הכלים החדשים נוספו לתזמורת והביאו לשינוי בגובה הצליל, כמו גם בקצב האופייני לעיר.

סימלי תנועה חדשה זו היו הרחוב הישר, קו הגגות האופקי והאחיד, הקשת העגולה והחזרה על צורות אחידות בחזית הבנין: הכרכוב, המשקוף, החלון והעמוד. אלברטי טען שהרחובות "יראו אציליים יותר אם הדלתות יבנו לפי אותה דוגמא והבתים משני צידי הרחוב יוצבו לאורך קו שווה, וכולם יהיו באותו גובה". בהירות ופשטות אלו הודגשו עוד יותר באמצעות החזית השטוחה והגישה הדו-מימדית לבנינים; אך גם כאשר היה הסדר החדש חלק ממבנה העיר, לא נעשה בו שימוש עיקבי בדרך בה נראה במאה השבע-עשרה, עם חוקי הקומפוזיציה הנוקשים שלה, שדרותיה האניסופיות והתקנות החוקיות האחידות. בגמישות זו ובהמנעות מארגון קבוע הוכיחו הבנאים החדשים של הרנסנס את חובם לסדר של ימי הביניים. גובהה של הספריה החדשה של סנסובינו (Sansovino) ב-פיאצה סאן מארקו אינו זהה לגובהו של ארמון הדוגייס; כך גם, גובהם של הבנינים המקיפים את הפיאצה סאנטיסימה אנונציאטה (Piazza Santissima Annunziata) ב-פירנצה אינו אחיד לחלוטין. ככל שהיה הסדר של רחוב הרנסנס חסר פשרות, לא היה בכך מספיק כדי להפוך אותו לנוקשה או למדכא.

אחד מראשוני הרחובות החדשים האלה, שניבנו על ידי "ארבעת הגדולים" ב-גנואה, אף נקרא סטראדה נואבה (Strada Nouva - רחוב חדש); הרחוב תוכנן, לפי דברי ואסארי, על ידי גאלאצו אלסי (Galeazzo Alessi) מ-פרוג'יה, במטרה שיהיה הרחוב היפה ביותר באיטליה; לאורכו ניצבו ארמונות עצומים - כל אחד מהם בפני עצמו - אשר תוכננו גם הם על ידו. בגבעות מאחורי הארמונות השתרעו גנים רחבי ידיים, שכל אחד מהם היה גדול מספיק כדי להכיל צבא פרטי. אך גם אם רחוב חדש ובולט זה היה רחב יותר מהסמטאות והשבילים הישנים, הרי רחובו לא עלה על ששה מטרים ואורכו לא עלה על מאתיים ושלושים מטרים. אם כן, בתחילת התקופה לא השתנתה תבניתה של העיר הישנה בצורה משמעותית, על אף נחישותם של השליטים החזקים וחסרי הפשרות. רוב ארמונות הרנסנס ב-פירנצה הוקמו לצד רחובות צרים מתקופת רומא ומימי הביניים; אחד החריגים הוא ארמון פיטי (Pitti) שנמצא מעבר לנהר - אתר פרברי, אך נמצא קרוב למדי ל-ויה רומאנה (via Romana).

שאיפותיהם של המתכננים העירוניים החדשים במאה השש-עשרה היו עדיין מוגבלות וצנועות; צניעותם גרמה לשימור החלקים הטובים בסדר הישן במקביל לחידושי התקופה. המתכננים החדשים לא עשו כל נסיון להגיע להרמוניה בין עיצוביהם למאפיינים הישנים של ימי הביניים: נסיון שכזה נידון מראש לכשלון. אך משום שגילויי הסדר הישן עדיין היו בכל מקום, יצרו הבנינים החדשים סדר עשיר ומורכב, שבמקרים רבים הביא לסיפוק אסתטי רב יותר מאשר הקומפוזיציות האחידות והשגורות של תקופות מאוחרות יותר. הדוגמא הקלאסית להישג

חזותי זה היא הרחוב הצר והישר בשני צידי ה-אופיזי (Uffizi) בפירנצה של תקופת הרנסנס. רחובות אלה מהווים דוגמה דיאגרמית של הסדר החדש. הקומפוזיציה הקלאסית של בנינים אלה, עם המוטיבים החוזרים והקווים האופקיים המתלכדים, תהפוך עד מהרה למשעממת למדי, באם לא יחל שימוש בסוג אחר של בנינים: המגדל של ארמון ה-סיניוריה (Signoria) הישן ב-פיאצה שמאחור.

לאחר שהמתכנן היה חופשי לתכנן עיר שלמה על עקרון זהה ל-סטראדה נואבה ול-אופיצי, החלו להתגלות המגבלות האסתטיות של הניהול הסיטוני של השטח וחוסר ההתייחסות, הסיטוני באותה מידה, למיגוון הפונקציות האנושיות. במקרה הראשון, המשך הסדר להיות אחד ממכשירי החיים; במקרה השני הפכו החיים לאחד ממכשירי הסדר. אך במידה מסוימת הוסיף הסדר החדש של הרנסנס, לעתים קרובות, ליופיה של עיר ימי הביניים, בהעניקה לה - כמו ב-פיאצה סאנטיסימה אנונציאטה - מעט מהשלווה המרחבית הפנימית של המנזר. בשלב מאוחר יותר נבחו את התפשטות העקרון של שטחים פתוחים כאלה לאזורי מגורים, בהם נוסף מרכיב חדש לאוצר המלים של המתכנן.

עד המאה השבע-עשרה המשיכה המסורת החדשה בבניה, שהשתמשה פעם נוספת בצורות הקלאסיות העתיקות כדי להביע כוונות ורגשות חדשים, ליצור תחושה חדשה של פתיחות, בהירות וסדר פורמלי. חוסר הסדר החזותי, כלפיו גילתה עיר ימי הביניים סובלנות רבה, פינה את מקומו לרשמיות צורנית. אתרים גולמיים ושחוקים, כדוגמת גבעת הקפיטולין ברומא, כוסו באבן, ושבילי העיזים התלולים הפכו לגרמי מדרגות רחבים. אחת התרומות החשובות של הרנסנס היתה ריהוט הרחוב: ריצוף באבן ולבנים, מדרגות אבן, מזרקות מים מפוסלות ואנדרטות זכרון. בתחושת התנועה האנכית, שנוצרה על ידי התזת המים כלפי מעלה והמדרגות המטפסות הוסיפו חידושים אלה חיוניות מרחבית לפונקציות אותן מילאו. "המדרגות הספרדיות" ברומא, אשר שימשו בעבר כשוק פרחים וכגישה לכנסיית טריניטה שמעליהן, הוסיפו מימד של חופש אליו צריך להתייחס בהקשר למידת השימוש בו, ולא לשטחו הפיסי.

מעט מרוח זו שרד במיטב העבודות של תקופת הבארוק: בעיקר ניתן לראות זאת במזרקות המים המפוסלות ובכיכרות אותם תכנן ברניני (Bernini) ברומא. אך יופי וסדר זה בולטים בעיקר בגלל הערבוביה הסובבת אותם. עם התפשטות וקבלתו המוחלטת של סדר הבארוק, כאשר המנעות ממנו או בחירה בסגנון אחר לא היו עוד אפשריות, החלו להחשף חולשותיו של סדר זה. הבהירות הפכה לארגון אחיד, הפתיחות הפכה לריקנות והגדולה לגנדרנות. קולו של המתכנן זכה לתהודה רבה; אך מעולם לא היה לו סיכוי להחליף את קולות המשתתפים במקהלה האזרחית, בה תרם כל אחד את חלקו בעודו עוקב אחר רצף התזים הכללי.

בתוך העולם הסגור של ביקורת האמנות, ואפילו של תכנון הערים, התפרש השינוי מרנסנס לבארוק, לעתים קרובות, כשינוי בטעם או בראייה האסתטית בלבד. אך מה שגרם להשפעה על תכנון הערים היה התמיכה, לאורך כל הדרך, מצד השינויים הכלכליים והפוליטיים של התקופה. הכוחות אשר במקור הביאו לקיומן של ערי המלכות בעולם העתיק הופיעו פעם נוספת בהבדלים קלים, פרט לעובדה כי הפעם היו מנועי האנרגיה החדשים חזקים יותר, ותכניות העיר החדשות שנוצרו היו חסרות פשרות, חד צדדיות ובלתי שיתופיות; התכניות התעלמו לחלוטין מההתארכות האיטיים והמורכבים, אשר מאפיינים שיטות טבעיות יותר של התפתחות עירונית. כדי להבין את תכנית הבארוק שהתגבשה לקראת סוף המאה השבע-עשרה, ביוצרה רובעים עירוניים חדשים ואפילו ערי מגורים חדשות למעמד האצולה, יש צורך לעקוב אחר השינויים בסמכות ובכוח, אשר התרחשו בסוף ימי הביניים.

משום שנטיות אלה הגיעו לבסוף לביטוי בעיר הבארוק, החלטתי לפני זמן רב להשתמש במונח זה - שהוא שלילי באופיו - כתאור חברתי ולא כבעל משמעות ארכיטקטונית מוגבלת. תפיסת הבארוק, כפי שהתגבשה במהלך המאה השבע-עשרה, הינה שימושית במיוחד משום שהיא מכילה שני מרכיבים מנוגדים של

התקופה. הראשון, הצד השיטתי והמתימטי המופשט, הבא לידי ביטוי באופן מושלם בתכניות הרחובות הברורות, בתכנון הפורמלי של העיר ובעיצובים הגיאומטריים של הנוף והגנים. באותו זמן, בציור ובפיסול של התקופה, ניתן למצוא את הצד החושני, המרדני, הבולט, האנטי-קלאסי והאנטי-מכני של התקופה, הבא לידי ביטוי בביגוד, בחיי המין, בקנאות הדתית ובהנהגה המדינית המטורפת. בין המאה השש-עשרה למאה התשע-עשרה התקיימו שני מרכיבים אלה בצוותא: לעתים פעלו בנפרד ופעמים אחרות היה קיים ביניהן מתח קבוע במסגרת מורכבות גדולה יותר. בהקשר זה ניתן לראות את צלילתן של צורות הרנסנס המוקדמות כדגם מוקדם לבארוק, ואת הצורות הניאו-קלאסיות, מ-וורסאי ועד סט. פטרסבורג (St. Petersburg), כבארוק "מאוחר"; זאת בעוד הרומנטיקה חסרת המעצורים של מבשרי התחייה הגותית במאה השמונה-עשרה יכולה להחשב, באורח פרדוקסלי, כשלב נוסף בחוסר היציבות של הבארוק. לא ניתן לראות זאת בדרך הגיונית, באם מתייחסים לבארוק כרגע בודד בהתפתחות הסגנון הארכיטקטוני. אך הרחבת משמעות המושג נעשתה בעיקביות במהלך הדור האחרון; חוסר בהירות וסתירה פנימית בשם שהוענק לתקופה מוסיף תוקף לשימוש הכללי יותר בו. מבחינת העיר, צורות הרנסנס הן תוצרי המוטציה, צורות הבארוק הן הדומיננטיות והצורות הניאו-קלאסיות הן הבלתי משתנות בתהליך תרבותי מורכב זה.

4. טריטוריה ועיר.

מתחילת ימי הביניים נאבקו שני כוחות על ההנהגה באירופה המערבית: האחד היה מלכותי, האחר עירוני. אפילו בימי הפאר של הערים החופשיות היו חלקים שונים באירופה, בהם אוחד הכוח המלכותי בצורה יעילה והחזיק את הערים עצמן במצב של צמיחות פיאודלית: אנגליה, אקוויטיין (Aquitaine - דרום מערב צרפת), סיציליה ו-אוסטריה. כאשר הכוח הקיסרי והמלכותי היה בשיא חולשתו, כפי שקרה בצפון איטליה, השיגה העיר את עצמאותה המלאה ביותר כישות פוליטית. אך גם כאשר כוח זה היה חזק, כמו ב-אראגון (Aragon - צפון ספרד), היה הכוח המלכותי רחוק מלהיות אבסולוטי; עדות לכך היא שבועתם של נתיני מלך אראגון: "אנחנו, הטובים לא פחות ממך, נשבעים לך, (אתה) שאינך טוב יותר מאיתנו, לקבל אותך כמלך וכשליט ריבוני שלנו, בתנאי שתקיים את חרויותנו וחוקינו; אך אם לא, אז לא".

איחוד האחויות הפיאודליות המפוזרות ויצירת שטחים רצופים של מינהל פוליטי בתוך מסגרת מוגדרת וברורה היטב היו חשובים להצלחת הקהילות שחיו במקומות אלו. השאלה האמיתית היתה, באם איחוד זה ישלט על ידי מעמד קטן ומיוחס, או באם יושג על ידי איחוד חופשי של ערים ואזורים. למרבה הצער, הערים עצמן, כפי שראינו, לא היו חסינות בפני פיתויי החיים הטורפניים והטפיליים, שהתאפשרו בזכות השליטה בכלי נשק צבאיים; הניצול נערך בכוח, הן בשטחים הסמוכים והן באזורי הרחוקים של היוזמה האימפריאליסטית; היתה זו חזרה לסרוגין על שגיאותיהם הפוליטיות של הספרטנים והאתונאים, אם לא על אלו של הרומאים.

הערים החזקות יותר ניסו לעתים קרובות לכבוש את שכנותיהן החלשות, ולו רק כדי למנוע קיום שוק מתחרה. בעיתות מלחמה, החל מהמאה השתיים-עשרה, היתה מועברת מידה רבה של הסמכות השלטונית לנושא משרה מיוחדת, ה-פודסטה (Podesta), אשר בזמן חרום היה חופשי ממגבלות החוק. לעתים העסיקו הערים שכירי חרב מקצועיים כדי לסייע לצבא המקומי להתגבר על אויביו; אנשי פיזה היו מבין הראשונים בהעסקת חיילים מקצועיים, כפי שנראה במלחמתם נגד פירנצה; הצלחתם היתה כה משפילה, עד כי פירנצה החלה לאבד את האמון שנתנה בצבא האזרחים הדגול שלה. פירנצה, שהיתה עיר חופשית, התחייבה לוותר על עצמאותה פעם נוספת, בשנת 1322, בתמורה להגנת מלך נאפולי.

בזמני מצוקה צבאית היו הרשויות העירוניות באיטליה הראשונות בהפיכת התהליך של השגת החרות; למרות שתושבי הערים ראו את העסקת החיילים המקצועיים כאמצעי זמני בלבד, הרי שלעתים קרובות גילו כי ה-קונדוטיירה (Condottiere), אותו שכרו להגן על עירם, הפך בעצם לשליט העיר כפרס על נצחונו בקרב. סימלו של "האיש הרוכב על סוס", העריץ הנסיכותי החדש, ניצב עד מהרה בבדידות מזהירה בשוק העיר: סימלם של הטכניקה והכוח החדשים - למרות שפרט לסוס היה סמל זה עתיק לא פחות מהעיר עצמה.

חולשה פנימית נוספת, כמותה לא ראינו באתונה, היתה קיימת בשלטון הדמוקרטי של ימי הביניים. החלוקה הנרחבת של הכוח והאחריות הטילו דרישות כבדות על זמנו הפנוי של האזרח. למרות חילופים תכופים במשרות השונות - ששת ראשי המנזרים של פירנצה שרתו תקופה של חודשיים בלבד, והאחרים שימשו בתפקידיהם רק שנה אחת - שהיו אמצעים כנגד שחיתות, היתה בכך גם פגיעה ביעילות המערכת וסיכול היכולת לדבוק במדיניות לטווח ארוך. בראונפלס העריך כי כאלף אנשים נקראו מדי שנה לשרותה של פירנצה, תחת הגילדות או המערכת המפלגתית; בערים קטנות, כגון סיינה ו-פיזה (20,000), פיסטויה וארצו (Arezzo - 10,000), היה צורך ביחס מספרי גדול יותר מקרב האוכלוסייה. במהלך המאה השלוש-עשרה מנתה המועצה הגדולה של לוקה (Lucca), שאוכלוסייתה לא עלתה על 15,000 איש, חמש מאות וחמישים חברים.

כאשר אוכלוסיית העיר הינה מוגבלת למדי, ניתן לפעול כהלכה במסגרת השיטה הדמוקרטית. אך בצד הצמיחה העירונית הופיעו חוסר אחריות, העדר יעילות, ניגודי אינטרסים ותרדמה פוליטית - כל אלה פינו את הדרך לשליט עריץ, אשר ריכז את כל הכוח בידיו. כאשר החובב מפנה את מקום עבודתו, תופס המקצוען את המקום שהתפנה.

בקיצור, לשם השגת שלטון עריץ על שכנותיהן השלימו הערים, צעד אחר צעד, עם אובדן חירותן הפנימית. מעבר לכך, הן איבדו את זכות השימוש בטיעון המוסרי כנגד צורות אחרות של עריצות. המקומות היחידים באירופה, בהם התבצע איחוד ללא אובדן החרות האזרחית, היו, כפי שציינתי, איחוד הקנטונים השווייצרים והולנד.

בתחילת ימי הביניים הצליחו האדונים הפיאודלים המבוססים בגביית דמי השכירות ובשמירה על שמץ של שלום וסדר בשטחיהם באמצעות תנועה מתמדת מאחוזה אחת לשנייה. חצר האצולה היתה מעין מחנה נייד: דריכות ותנועה היו מחירו של הכוח. כלל זה היה נכון לגבי מלכים, כמו גם לגבי אצילים ברמה נמוכה יותר. שרי המלכות, השופטים המלכותיים ומנגנוני המימשל והשליטה הכספית היו ניידים ביסודם. הסמכות נשמרה באמצעות פיקוח אישי. תהליך זה נעצר במהלך המאה הארבע-עשרה בממלכות הגדולות של אנגליה וצרפת. התייעוד שהתרכז בחצר המלכות, המגילות, הרישומים, הארכיונים והתכתובות השונות, בנוסף לפקידים עצמם, היו רבים מדי וכבדים מדי מכפי שיהיה ניתן לשאתם ממקום למקום בתכיפות גבוהה. עם הגידול באוכלוסייה ובשטח, הפך הפיקוח הישיר והאישי לבלתי אפשרי: נוצר צורך לעבור לשיטה המבוססת על מינהל שאינו אישי ועל האצלת סמכויות.

למרות שהתנועה העממית לשליטה פרלמנטרית לא זכתה להצלחה רבה מחוץ לאנגליה, החלה המדינה המודרנית לגבש את אופיה במהלך המאה הארבע-עשרה. סימניה הם מנגנון ביורוקרטי קבוע, בתי משפט קבועים, ארכיונים וגנזכים קבועים ובנינים קבועים; כל אלה היו ממוקמים פחות או יותר באתר מרכזי ונועדו לניהול העניינים הרשמיים. התהליך תואר היטב על ידי טוט (Tott). "בעת שלטונו של הנרי השני", ציין טוט, "ריכז המלך האנגלי סמכות כה רבה תחת שליטתו המיידית, עד כי לכל אנשי המקצוע היו הזדמנויות רבות לבקש את שיפוט חצר המלכות, או לבקש טובות חסדים שונים שם". תנועה זו, או למעשה "התנחלות" זו, באה לידי ביטוי בתחילה בכל הקשור למינהל הכספי, אשר זכה למושב מיוחד ב-ווסטמיניסטר. בהדרגה התרחב התהליך, עד שכלל את כל

משרדי המדינה. התהליך עצמו היה הדדי באופיו: ריכוז הסמכות הצריך הקמת עיר בירה, בעוד עיר הבירה, השולטת על נתיבי המסחר והתנועה הצבאית העיקריים, היתה תרומה חשובה לאיחוד המדינה.

העברת הכוח לוותה בעלייתה של הביורוקרטיה הרשמית. השליט הנווד של ימי הביניים המוקדמים, אשר לעתים קרובות לא נמצא בארמונו או בעיר הבירה שלו, בהיותו במלחמות או במסעות צלב שונים, התיישב עתה במקום אחד; שליט זה היה עתה מספיק חזק כדי להביא לכך שגם האריסים החזקים ביותר יבואו אליו, ולא להיפך. עם ייסוד הארכיונים, שטרי הבעלות ורישומי המיסים בעיר הבירה נוצרה מערכת של נושאי משרות ופקידים קבועים, אשר מילאו את פעולות "המינהל הכתוב" החדש ולא היו כפופים לבחירה על ידי אזרחי הרשות העירונית.

תחת ארגון שרירותי לא ניתן היה לבצע דבר בתחומי הרשות העירונית מבלי לקבל תחילה רשיון מיוחד לכך; קביעת החוקים והפרתם היו מקור הכנסה כספית עבור הנסיך. גביית מיסים, הטלת קנסות, פרסום החוקים והתקנות, כמו גם הנפקת דרכונים - מכל אלה הפיקה הביורוקרטיה תועלת מרובה. במאה הארבע עשרה נוסדה מערכת של הנפקת דרכונים ב-פדואה; ב-פרארה בחן הדוכס אישית את הרשימה היומית של המבקרים בעיר, אותה היו חייבים בעלי האכסניות והפונדקים להגיש לו. תקנה ביזאנטית זו, אשר מקורה היה ב-קונסטנטינופול, הפכה עד מהרה לכלל-עולמית. ענישה, הזרוע הנחוצה של הכוח השרירותי, הפכה בעצמה למקור הכנסה; נסיך איטלקי, לפי דברי בוקהארדט (Jacob Burekhardt), טען כי מריבותיהם של נתיניו הסתכמו בהכנסה נקייה לכיסו של למעלה מ-12,000 דוקאטים בקנסות.

על מנת למצוא מקום הולם לפונקציות הביורוקרטיות החדשות היה צורך ביצירת סוג בנייה חדש: בנין המשרדים. הדגם המקורי למבנה זה תוכנן על ידי ואסארי ב-פירנצה - אופיצי (המשרדים) - אשר חלל הפנים שלו כלל בעבר אכסדרה פתוחה בקומה העליונה. זוהי הדוגמא המקורית של הארכיטקטורה הביורוקרטית במיטבה: גודל צנוע, קודרת אך לא מאיימת, מתוכננת להעתקה בשנינויים קלים ברובה מידה עצום, עם חדגוניות שחוקה העתידה להתפתח ברובעים הביורוקרטיים של פאריז, סט. פטרסבורג, ברלין, וואשינגטון ובנות דמותן. החזרות וההכללות של המשטר הביורוקרטי טבעו בעיר חותם עמוק, שאף בלט יותר מאשר הצבא החדש. משטר זה גרם לעתים קרובות לשיפור מידי ביעילות המוניציפלית; אך תמיד היה קיים אובדן של האוטונומיה. היום, עם נצחונה של ההיררכיה הניהולית, מאופיינים המבנה והפונקציה כאחד באיכות מחרידה, אשר תוארה היטב על ידי קאפקא בספרו "המשפט".

בנוסף לתפקידה הפוליטי של עיר הבירה, הוטל עליה גם תפקיד חברתי. עיר הבירה הפכה לכור ההיתוך של המנהגים, ניבי השפה וההרגלים הפרובינציאליים, אשר איבדו את יחודם וקיבלו בתמורה צורה אחידה בצלמה של חצר המלכות; צורה זו הפכה למה שנקרא הדימוי הלאומי, שהיה לאומי בזכות חיקוי וקביעה שרירותית, ולא מעצם אופיו. היה צורך במאות שנים כדי לבסס את האיחוד גם בפעולות שאינן אישיות, כגון הסדרת המידות והמשקלים. רק בשנת 1665 הציע קולבר (Colbert) "להביא את כל הממלכה של הוד מלכותו לאחידות המשקלים והמידות". אפילו בטחון החיים והרכוש לא התנהל כשורה בכל קצוי המציאות הלאומית החדשה: עד 1553 צוינו ב"מדריך לערי צרפת" (Guide des Chemins de France) הערות במקומות הפתוחים שבין הערים, כגון "שודדים" או "יער מסוכן".

ריכוז הכוח בבירה המדינית היה מלווה באובדן הכוח והיוזמה במרכזים הקטנים יותר; משמעותה של היוקרה הלאומית היתה מותה של החרות המוניציפלית המקומית. המרחב הלאומי עצמו הפך לחוליה המקשרת בין קבוצות, חברות וערים שונות. המדינה היתה חברה כוללת, שההשתייכות אליה החלה עם לידתו של האזרח. מחברי החוקים החדשים, כפי שציין גירקה, ניסו להכחיש כי לקהילות המקומיות ולגופים המשותפים היה קיום משלהם; המשפחה היתה הקבוצה היחידה, פרט למדינה, אשר קיומה נראה

כמוחלט וברור: הקבוצה היחידה שלא היתה זקוקה לאישורו של השליט כדי למלא את הפעולות הטבעיות שלה. לאחר איחוד הכוח הפוליטי החלו גם אזרחים בודדים להנות מפריבילגיות כלכליות, אך אלה לא הוענקו להם על ידי העיר, אלא על ידי הנסיך; תוקפן של הפריבילגיות היה, על פי חוק, בכל רחבי הממלכה. לאחר המאה השש-עשרה נראה כי הערים אשר גדלו בקצב מהיר יותר מבחינת האוכלוסיה, השטח והעושר היו אלה שבתחומן שכנה חצר מלכותית כלשהי: מקור הכוח הכלכלי. כתרסיר ערים גדלו במהירות למימדים אליהם הגיעו רק ערים בודדות בימי הביניים: תוך תקופה קצרה מנתה לונדון 250,000 איש, נאפולי - 240,000, מילאנו - מעל 200,000, פאלרמו ו-רומא - 100,000 כל אחת. סדר גודל זה של האוכלוסיה היה בסביליה, באנטוורפן ובאמסטרדם; בשנת 1594 כבר חיו ב-פאריז כ-180,000 תושבים.

עם התגבשות המדינות הגדולות של העולם המודרני, המשיכו ערי הבירה בשליטתן הבלעדית על האוכלוסיה. במאה השמונה-עשרה כללו הערים שמנו למעלה מ-200,000 איש את מוסקבה, וינה, סט. פטרסבורג ו-פאלרמו, ובקבוצת ה-100,000 היו וארשה, ברלין ו-קופנהגן. לקראת סוף המאה השמונה-עשרה מנתה נאפולי 433,930 תושבים, ב-פאריז חיו כ-670,000, וב-לונדון למעלה מ-800,000 איש. רוב ערי המסחר, כדוגמת בריסטול או נורוויץ (Norwich), או ערי התעשייה כדוגמת לידס (Leeds), מנצ'סטר, איזרלון (Iserlohn) ופאדרבורן (Paderborn), נותרו בדרך כלל קטנות למדי: אלה מנו פחות מ-50,000 תושבים.

עיר המסחר המבורג ועיר התעשייה של ליון (Lyon), אשר התבססו בימי הביניים ומסלול התפתחותן הכלכלי היה רצוף ועיקבי, הינן החריגים הבולטים בנושא הצמיחה; משום ששתי ערים אלה מנו למעלה מ-100,000 איש בתחילת המאה התשע-עשרה. אך עד לתקופה זו לא נראו בהן הצורות הדומיננטיות של הכוח הפוליטי והכספי. הגידול בהיקף ובקנה המידה בפעולות פוליטיות וכספיות התפשט גם לתחומים אחרים: רומא הציגה לראווה בית חולים בו ניתן היה לשכן 450 ילדים אסופים, 500 ילדות ואלף מיטות לחולים, אשר שוכנו בחדרים בודדים: אובדן מוחלט של המידה האנושית, ובמקביל מכניזציה של היחסים האישיים.

בניגוד לשלטון ימי הביניים, לא היו עתה הכוח והאוכלוסיה מפוזרים על פני מרכזים רבים. רק בארצות הגרמניות המשיך להתקיים, בהצלחה, הסוג הישן יותר של הכלכלה המקומית; וגם שם השתנו פני הדברים עם איחוד ברנדנבורג-פרוסיה במאה השבע-עשרה. המדינה גדלה על חשבון החלקים המרכיבים אותה: עיר הבירה התרחבה ללא כל יחס לערי הפרובינציה, ובמידה לא קטנה על חשבון. כאשר הרשויות המקומיות הפכו חשובות יותר, היה צורך לספק שליטה מקומית על ידי החוקה הארצית, ולבסוף לא ניתן היה לעשות דבר מבל עזרתה ואישורה של הסמכות המרכזית. למרות שערי הבירה הטבעיות היו ממוקמות, בדרך כלל, בנקודות בעלות יתרון משמעותי בכל הקשור למסחר ולהגנה צבאית - מרכיבים אלה היו חלק מהשיקולים בבסיס התפתחות העיר - ניצלו שליטי הבארוק את כל משאבי מדינותיהם כדי לשמור על יתרונות אלה. במקום בו היה צורך במרכז טבעי, חיקו השליטים את יוזמתו הכבירה של פטר הגדול בהקמת סט. פטרסבורג.

בקיצור, הגידול במספר הערים פסק, או ליתר דיוק פעילות זו עברה בעיקרה לעולם החדש. בנין ערים חדל לשמש אמצעי להשגת חרות ובטחון עבור המעמד המתפתח של בעלי מלאכה וסוחרים קטנים; הוא הפך לאמצעי לאיחוד כוח פוליטי במרכז לאומי בודד תחת שליטתה הישירה של העין המלכותית, אשר מנעה היווצרות אתגר כלשהו לסמכות המרכזית במרכזים המפוזרים, שהשליטה עליהם היתה קשה. עידן הערים החופשיות, עם תרבויותיהן הנפוצות וצורות ההתאגדות החופשיות שלהן, פינה את מקומו לעידן הערים האבסולוטיות: מספר מרכזים שגדלו ללא סדר, באלצם את הערים האחרות לקפוא על שמריהן או לשים עצמן לבזבז בניסיונות חסרי תקווה של חיקוי מתרפס.

בצמיחתה של המדינה המודרנית שימשו הקפיטליזם, הטכנולוגיה והמלחמה בתפקידים מרכזיים; אך לא ניתן לייחס תפקיד ראשי לגורם אחד מבין השלושה. כל אחד מהם התפתח תוך לחצים פנימיים ובתגובה לריכוז משותף של ריכוז אוכלוסין מסוים; במקביל התפתחה גם המדינה עצמה.

איך צמחו התפיסות המודרניות של הכוח המדיני האבסולוטי? מדוע עלתה העריצות בקלות כה מרובה מתוך ריכוזי ההון הכלכלי והסמכות הפוליטית שהיו קיימים בעיר האיטלקית של המאה הארבע-עשרה, בה התחרו על השליטה יותר מגילדה אחת ומשפחה אחת? כיצד התפשטה על פני אירופה אופנת העריצות, שיצרה עריצים גדולים כמו בית טיודור (Tudor) וזעירים, כגון שליטי המדינות הגרמניות - עריצים אשר בני דמותם, ולעתים גם מקורותיהם, היו אנשי העסקים ואילי הכספים החדשים? יש שם נוסף לאמונה הגדלה בכוח אבסולוטי: ניתן לכנות אותה "אשליית אבק השרפה".

התפיסה הישנה, לפיה הביא אבק השרפה לסיומה של הפיאודליות, רחוקה מהאמת. למרות שהעצמאות הפיאודלית לא היתה מסוגלת לעמוד בפני ריכוזיות הכוח בבתי המלוכה הלאומיים, נתן אבק השרפה לאצילים הפיאודלים תוקף חדש לחייהם, בכך שהציל אותם מלחץ הערים המוקפות בחומה; אבק השרפה הגדיל את הטווח, הכוח והניידות של החיילים המקצועיים - ומלחמה היתה עיסוקם העתיק של המנהיגים הפיאודלים. עם זאת, במובן מוחשי למדי גרם תחילת השימוש באבק השרפה, בשנים המוקדמות של המאה הארבע-עשרה, לערעור מוסדות רבים מימי הביניים ובישרה את סוף קיומן של הערים החופשיות.

עד תקופה זו התבסס בטחון הערים בעיקר על תעלת המגן והחומה הפשוטה: הגנה מספקת כנגד תקיפות לוחמים, אשר לא נשאו עימם מכשירי תקיפה כבדים. עיר מבוצרת היטב היתה כמעט בלתי אפשרית לכיבוש: אפילו מקיאולי ציין כי "ערי גרמניה...הינן מבוצרות בצורה כזו ש...להביס אותן יהיה מתיש וקשה, כיון שיש להן את התעלות וחומות המגן הנחוצות, ארטילריה מספקת, והן תמיד שומרות במחסנים הציבוריים מים, מזון ודלק לשנה שלמה".

עד המאה החמש-עשרה, המשיכה ההגנה להיות חזקה יותר מאשר ההתקפה. חיבורו של אלברטי על תכנון ערים (1485) לא הביא בחשבון את התותח, וגם מלאכת הביצורים החדשה לא זכתה אצלו להתייחסות משמעותית. אכן, הארטילריה היתה בלתי מדויקת והשימוש בה היה חסר מיומנות; כפי שציין גוצירדיני (Guicciardini), היה כיבוש הערים איטי ובלתי ודאי עד הפלישה הצרפתית לאיטליה, תחת פיקודו של שארל השמיני, שנעזר במספר חיילים חסר תקדים 60,000 - ובפגזי תותחים מברזל, במקום תחמושת האבן שהיתה נהוגה עד אז, וכל אלה נעים במהירות שלא היתה כמותה; עד התקפה זו היו הערים שוות בכוחן לתוקפיהן, ובמקרים רבים אף היו חזקות יותר מכל המנסה לכבושן. לאחר ארוע זה השתנו התנאים: לעומת הנזק המועט יחסית שגרם פגז אבן או ברזל בפוגעו בקבוצת אנשים, נגרם נזק כבד ביותר כאשר הפגז נורה ישירות לעבר החומה, או חדר דרך גגות הבתים. הארטילריה החדשה של סוף המאה החמש-עשרה הפכה את הערים לפגיעות; צורת ההגנה העתיקה, גבעה או צוק בלתי נגישים, הפכה את הערים למטרות בולטות עוד יותר. העיירה ה"בלתי ניתנת לכיבוש" של ימי הביניים המוקדמים היתה קלה יותר לכיבוש מאשר העיר המבוצרת שבאה אחריה.

בנסיון להשוות את התנאים הצבאיים, הצטרכו הערים, מכאן ואילך, לנטוש את השיטה הישנה של החומות הפשוטות, אשר ברוב המקרים היו מוגנות על ידי צבא אזרחים. הערים נאלצו לשכור חיילים, כדי שאלה יתבצרו מחוץ לחומות ויתקלו באויב בקרב שיערך בשטח פתוח. לאחר הגנתה המוצלחת של מילאנו על ידי פרוספרו קולונה (Prospero Colonna) בשנת 1521, אימצו הערים את שיטות הביצורים החדשות אשר תוכננו על ידי

המהנדסים האיטלקים. פרוגיה, על מגדליה הבולטים "כמו אצבעות כף ידו של אדם", היתה הדוגמא לכך, לפי דברי אלברטי. ביצורים חדשים אלה היו משוכללים ביותר, בהשוואה לחומות הישנות: היו בהם קוי הגנה חיצוניים, מבלטים בקו החזית, חומות מגן וצורות ראש חץ, שאיפשרו לארטילריה ולחיל הרגלים החמוש לדלל את שורות הכוחות התוקפים, בכל כיוון ממנו תפתח המתקפה. על ידי הצבת רובאים בעמדות החיצוניות ביותר, ניתן היה להשאיר את העיר עצמה, אשר היקפה היה כמה מאות מטרים מאחור, מחוץ לטווח פגיעת הרובים החזקים ביותר של התוקפים. מערכת הגנה גאונית זו החזיקה מעמד במשך מאתיים שנה; אבל, כמו צורות רבות אחרות של הגנה צבאית, גם זו היוותה מטלה מכבידה על כתפי האוכלוסיה; במקרים רבים גרמה ההגנה לתנאי הצפיפות הקשים, בגינם נמתחה ביקורת כה קשה על עיר ימי הביניים.

במקום חומות האבן הפשוטה, אותה היה יכול לתכנן ולבנות בנאי מן השורה, נוצרה מערכת הגנה מסובכת שחייבה ידע הנדסי מורכב והוצאה כספית עצומה. ביצורים אלה, הקשים למדי לבניה, היה קשה עוד יותר לשנות ללא עלות כספית מרקיעת שחקים. עד כה, ניתן היה להרחיב את החומות הישנות, כדי שיקיפו גם את פרברי העיר: הן לא הגבילו את הצמיחה והשינוי כטבעיים. לעומת זאת הביצורים החדשים מנעו התפשטות רוחבית של העיר. במאה השש-עשרה והמאה השבע-עשרה היו לביצורים את אותן ההשלכות הכספיות כמו בניית רכבות תחתיות או כבישים מהירים על הערים המודרניות: הם גרמו לנטל כבד מנשוא על הרשות העירונית שנוקקה לעזרתם - במחיר מופרז - של בעלי ההון.

אפילו תחת השלטון הריכוזי, כפי שהיה בצרפת, הציעו תושבי מץ את שרותיהם בחינם כדי להשלים, במחיר של 25,000 ליטרות כסף עבודה, שהיתה עולה 50,000 ליטרות, דהיינו מאמץ התנדבותי במטרה לצמצם נטל כספי כבד. למרות השימוש התדיר בעבודות כפייה בצרפת, היתה העלות החברתית גבוהה למדי. הוצאות הון בלתי יצרניות, אשר הביאו לבזבוז האנרגיה שהופנתה מייצור סחורות צריכה. אלה ייבשו את המשאבים הציבוריים גם כאשר העלות לא הובעה במושגים כספיים. אחד היתרונות החשובים של הערים האנגליות לאחר המאה השש עשרה, אשר סייע לאנגליה במרוץ לקראת עליונות מסחרית, היה העובדה שערים אלה היו חופשיות ממיסוי על משאביהן הכספיים.

הרסניות לא פחות מההוצאות הכספיות של תנופת הבנייה היו ההשלכות הישירות לגבי האוכלוסיה עצמה. בעוד העיר הישנה היתה מחולקת לגושי בנינים וכיכרות, אשר הוקפו לאחר מכן בחומה, תוכננה העיר החדשה בראש ובראשונה כמבצר; העיר הותאמו, שרירותית, לתוך חליפת לחץ זו. השטח שתפסו הביצורים החדשים היה גדול יותר, בדרך כלל, משטח העיר עצמה. במהלך ימי הביניים ב-שטרסבורג, לפי דברי אברשטאט (Eberstadt), הורחב היקפה של חומת העיר לא פחות מארבע פעמים בין השנים 1200 ו-1450. בעוד שהאוכלוסיה גדלה פי שלוש בין השנים 1580 ו-1870, ללא שינוי כלשהו בתכנון. לערים הישנות או החדשות לא ניתן הזדמנויות נוספות להתרחבות. הצמיחה התאפשרה רק בצורה אנכית; ואף תושב עיר פיקח לא יבנה את ביתו מחוץ לחומות, במקום שעלול להפוך לשטח הפקר. אנשי מינהל, כגון רישלייה (Richelieu), אכן הורו על סילוקם של כל הבתים שהוקמו מחוץ לעיר המבוצרת. העיר עצמה, כפי שהיתה פאריז עד לתקופה מאוחרת למדי, נשארה במרכז של אדמה פנויה מבנינים, וזאת משום היכולת הגלומה באש הארטילריה.

הביצורים החדשים לא היו הגורם היחיד להעברת הגנים וכרי הדשא לאתרים מרוחקים מדי מהעיר, מכדי שתושביה יהיו יכולים להגיע אליהם בקלות - פרט לשכבה העשירה אשר היתה יכולה להרשות לעצמה להשתמש בסוסים. שדות פתוחים בתוך העיר הפכו לאתרי בניה כתוצאה מכניסת האוכלוסיה שחיתה מחוץ לעיר, אל תוך העיר, כמו גם בלחץ הסגירות והשליטה הבלעדית על הקרקע. העומס החדש הוביל לזניחת תקני שטח הבניה של ימי הביניים, אפילו בערים שהמשיכו לשמור במשך תקופה ארוכה על צורתן מתקופות קודמות. צפיפות היתר החלה בערי הבירה עוד לפני המאה השבע-עשרה. סטוו מציין כי ב-לונדון הוחלפו בתי

האבן בבתים בעלי מסגרות עץ, כדי לחסוך את המקום שנתפס על ידי הקירות הכבדים, ובנינים בני ארבע וחמש קומות החליפו את הבתים הדו קומתיים שהיו נהוגים עד אז. (המעבר מאבן לתשתית ברזל התרחש בערים האמריקאיות של סוף המאה התשע-עשרה מסיבות דומות). אך במאה השבע-עשרה הפכו שיטות אלה לאוניברסליות: הבניה השיטתית של בתי מגורים גבוהים החלה - בנינים בני חמש או שש קומות ב-ז'נבה וב-פאריז ובנינים בני שמונה, עשר קומות ואף יותר ב-אדינבורג.

הלחץ והתחרות על השטח גרם לעלייה ניכרת בערך הקרקע בערי הבירה. מחירי קרקעות גבוהים, כפי שהיה ב-ברלין מתקופתו של פרדריק הגדול (Frederick the Great) ואילך, הביאה לתנאי דיור גרועים: צפיפות יתר, העדר אזורי משחק לילדים, חוסר באור, אויר ושטח פנימי; בסופו של דבר - דמי שכירות גבוהים ביותר. דיור בשכונות עוני עבור חלקה הארי של האוכלוסיה, ולא רק עבור קבצנים, גנבים ואנשים החיים בשולי החברה, הפך למאפיין של העיר המתפתחת במאה השבע-עשרה. שכונות עוני אלה הכתימו את העקרונות האסתטיים הנעלים של הארכיטקטים והבנאים, באותה מידה שהשימוש התדיר במסדרונות כמשתנות ציבוריות, אשר היה נהוג ב-ורסאי, זיהם את היומרות האסתטיות המופרזות של חצר המלכות.

במאה השש-עשרה כבר הכתיבו דרכיהם של המהנדסים האיטלקים את בניית העיר. חיבורו של דורר (Durer) על ביצורים עירוניים מעניק רק שמץ של התייחסות לעיר עצמה; ברוב התכניות והספרים האחרים הנוגעים בנושא, ההתייחסות לעיר היא כאל נספח לצורה הצבאית. העיר היתה, כך נראה, השטח ה"לא תפוס" שנשאר. לאונרדו דה וינצ'י, כמו גם פאלאדיו, התייחס בכתביו לעיר עצמה והציע את הפרדת דרכי התנועה של הולכי הרגל מעורקי התחבורה העמוסים, ואף הרחיק לכת עד כדי הפצרה בדוכס מילאנו, כדי שזה יקבע תקנים לייצור המוני של בתי פועלים. אך למרות רעיונות פוריים אלה, נותרו תרומותיו של לאונרדו לאמנות בנין העיר צנועות ומקריות, יחסית ללהט החרגי שהשקיע בשיפור אמנות הביצור והתקיפה. קל לראות היכן נמצאות ההזדמנויות, כמו גם האנרגיה היצירתית.

התנועה החדשה הגיעה לשיאה בסוגי הביצורים שתוכננו במאה השבע-עשרה על ידי המהנדס הדגול, סבסטיאן וואבאן (Sebastien Vauban) - היה זה תכנון בסדר גודל כה אדיר, עד כי נדרשה הקמתם של שני חילות חדשים בצבא, הכורים והחופרים, שאורגנו על ידי וואבאן כדי להרוס את הביצורים. למרות שמלאכת הביצורים תבעה ויתורים רבים, היא התמוטטה זמן קצר לאחר שהגיעה לצורתה הסופית. הטלסקופים החדשים שיפרו את דיוקה של אש הארטילריה; נידותה הגוברת של האספקה דרך תעלות ודרכים וארגון דרג מפקח ואחראי הביאו לשיפור יכולתו והגברת חשיבותו של הצבא הנייד. במקביל לכך הפכה המדינה הטריטוריאלית בעצמה ל"עיר", עליה היה צריך להגן. הבזבוז הכלכלי על הצרכים הצבאיים המעוותים נותר מעבר לכל קנה מידה אחר עד לפיתוח פצצת האטום והטילים הגרעיניים של תקופתנו.

6. המלחמה כבונת ערים.

התפתחות מלאכת הביצורים העבירה את הדגש בבניה מארכיטקטורה להנדסה, מעיצוב אסתטי לחישובים חומריים של משקל, כמות ומצב: מעין מבוא לטכניקה הרחבה יותר של המכונה. אך בעיקר ניכר השינוי בזירה העירונית, מהעולם קצר הטווח של עיר ימי הביניים, על מרחקי ההליכה שלה, נופיה הסגורים ושטחה המטולא, לעולם רחב הטווח של מדיניות הבארוק, על הרובים היורים למרחקים, התחבורה על גלגלים והשאיפה הגוברת לכבוש שטחים נוספים ולהתפשט עד קצה העולם.

בתבנית הישנה של ימי הביניים גדלה העיר בתנועה אופקית: הביצורים היו אנכיים. בעת הבארוק היתה יכולה העיר, אשר

הגבלה על ידי ביצוריה, לצמוח רק כלפי מעלה בבתי מגורים גבוהים, וזאת לאחר שניצלה את שטחי הגנים האחוריים שבה. הביצורים היו אלה שהמשיכו להתרחב, וזאת לאחר שמהנדסי הצבא גילו, לאחר נסיונות קצרים, כי ההתנגדות הטובה ביותר לפגזי תותחים בלתי נפצים אינה אבן או לבנים, אלא חומר גמיש יותר, כגון אדמה; כך שהביצורים הפכו ליותר מאשר סוללה, חומה ותעלת מגן. בעוד בביצורי הבארוק המוקדמים היה המרחק בין קרקעית התעלה לחלקו החיצוני של המדרון רק שמונים מטרים, הרי שבמצודה הקלאסית של נף-בריסאש (Neuf-Brisach) היה המרחק 234 מטרים. שטח בלתי מנוצל זה לא היה רק בזבוז של אדמה עירונית יקרת ערך: היה זה מחסום מרחבי בגישה הפשוטה לשטחים הפתוחים, בהם ניתן היה לשאוף אויר צח. בדרך זו היתה ההתפשטות האופקית ביטוים הטבעי של הבזבוז וחוסר הרגישות לנושא הבריאות, אשר איפיינו את צורת השלטון כולה.

חלק גדול משיטות החיים החדשות נבע מהדחף להרס בקנה מידה נרחב. יראת השמים הנוצרית והחמדנות הקפיטליסטית השתלבו יחדיו כדי למשוך את הכובשים החדשים אל מעבר לאוקיינוס, כדי להביא ביזה מהודו, מקסיקו ו-פרו; זאת בעוד הסוגים החדשים של הביצורים, הצבא ובתי המלאכה התעשייתיים, אשר שיאם היה במחסי הנשק העצומים ובמפעלים הצבאיים, קשרו קשר לשנות את דרכי הפעולה השיתופיות-יחסית של הערים המוגנות. ההגנה פינתה את מקומה לניצול חסר פשרות: אנשים נמשכו להתפשטות וכיבוש הרפתקניים, במקום להגנה ובטחון. מעמד הפועלים במדינות עצמן היה כפוף לצורת משטר, שהיתה אכזרית ועריצה מזו שהכניעה את הציויליזציות הברבריות בדרום וצפון אמריקה.

המלחמה היתה גורם מאיץ בשינויים אלו וקבעה את קצב חייהם של כל המוסדות האחרים. הצבאות הקבועים החדשים, אשר בעת שלום היו עצומים, חזקים ומעוררי אימה לא פחות מאשר בשעת מלחמה, שינו את פני המלחמה עצמה, שקודם לכן היתה לרוב קצרה וחזקה, ועתה הפכה לפעילות מתמשכת. הצורך בכוח מלחמתי יקר יותר הניח את גורל הערים בידי ממשלות עריצים שמימנו את המדיניות הנלוזה של שליטיהן, כאשר הן חיות בתנאי עושר מהרווחים והביזה ומנסות לחזק את מעמדן על ידי תמיכת העריצות, בזכותה עלו לשלטון. בעת משבר כלכלי ניתן היה להפנות את רובי החיילים, עם ניצוץ המרד הראשון, לעבר הנתונים האומללים. (האנגלים, כמו ההולנדים, נמלטו מסגנון השלטון של הבארוק מוקדם יותר מעמים אחרים, באמצעות הפיכה כנגד השליטים העריצים).

בימי הביניים נדרש החייל לחלק את כוחו עם בעל המלאכה, הסוחר והכומר. כעת, במדיניותן של המדינות האבסולוטיות, הפך החוק ככלל לחוק צבאי. מי שהיה מסוגל לממן את הצבא ומחסי הנשק, היה מסוגל להפוך לבעליה של העיר. השימוש בנשק הפך את מלאכת השלטון לפשוטה יותר: היתה זו דרך מהירה לסיים ויכוח מביך. במקום לקבל את התנאים הקבועים, אשר הבטיחו ביטוי בריא של מיגוון שהיה קיים באופי, בעניין ובאמונה, ויתרו המעמדות השולטים על שיטות "תן וקח" כאלה: אוצר המלים שלהם היה מורכב רק מ"קח".

הרובה, התותח וצבא הקבע עזרו לייצר גזע שליטים אשר לא הכיר בחוק כלשהו מלבד רצונם ושאיפותיהם הם - גזע טהור של עריצים, לעתים מפגרים ולעתים מוכשרים, אשר העלו את החשדות וההזיות של המדינה הפאראנואידית לרמה של כפייתיות טכסית. הטוטליטריות והחיקויים הטוטליטריים-לכאורה של ימינו, עם הזיות שאינן פחותות מיכולת ההרס המפותחת, מאיימים כיום על עצם קיומו של המין האנושי.

שינוי פניה של מלאכת המלחמה העניק לשליטים הלאומיים יתרון משמעותי על פני החברות והקבוצות האמיתיות שהרכיבו את הקהילה. תהליך זה תרם יותר מכל גורם אחר לשינוי מבנה העיר. כוח הפך מלה נרדפת לכמות. "גדולתה של עיר", כתב בוטרו, "ניתן לומר, לא נמדדת בגודלו של האתר או היקף החומות, אלא בגודל ומספר התושבים וכוחם". הצבא, שגויס למלחמה מתמדת, הפך למרכיב חדש במדינה ובחיי עיר הבירה. ב-פאריז וב-ברלין, כמו גם

במרכזים חשובים פחות, יצרו צבאות הקבע דרישה לצורות דיוך מיוחדות, משום שלא ניתן היה להליך את החיילים דרך קבע באמצעות סיוע האוכלוסיה המקומית ללא יצירת התמרמרות בקרב הציבור.

מקומו של בסיס הצבא בסדר הבארוק היה כמעט זהה למקומם של המנזרים בסדר ימי הביניים. אתרי המצעדים - ה-שאן דה מארס (Champ de Mars) בפאריז, לדוגמא - היו בולטים וחשובים בערים החדשות כמו מארס עצמו בצירי הרנסנס. החלפת המשמר, תרגילי הסדר והמצעדים הפכו למחזות המוניים גדולים, אליהם התקבצה האוכלוסיה המתרפסת והכנועה. תקיעת החצוצרה וקצב התוף היו הצלילים האופייניים לשלב זה בחיים העירוניים, כשם שצלצול הפעמונים איפיון את עיר ימי הביניים. תכנון של דרכי הנצחון (Viae Triumphales), שדרות בהן צעד הצבא המנצח תוך רושם מירבי על הצופה, היה צעד בלתי נמנע בתכנון-מחדש של ערי הבירה; התהליך בלט במיוחד ב-פאריז וב-ברלין. העיצוב ביסס את הקביעה, כי "הכל נמצא תחת שליטה", הן מבחינה מעשית והן מבחינה סמלית.

ביחד עם הביצורים ומגרשי האמונים הצבאיים, אשר תפסו שטחים נרחבים בערי הבירה הגדולות, ניתן למנות גם את מחסני הנשק. במהלך המאה השש-עשרה נבנו מבנים אלה במספר שלא היה כדוגמתו קודם לכן. עד שנת 1540 הקים פרנסיס הראשון אחד-עשר מחסני נשק ותחמושת: תהליך זה המשיך, בקצב בלתי קבוע, בשאר ערי הבירה. החיילים, כפי שציין סומבארט (Sombart), הינם צרכנים טהורים, למרות שבפעולתם הם יצרנים שליליים. דרישתם לאזורי מגורים לוותה בדרישה למזון, שתיה וביגוד בקנה מידה דומה. כך הוקמו מבני ציבור שונים ו"צבא חייטים" מסביב למגורי החיילים: למעשה היה זה צבא קבע נוסף, אשר הורכב מבעלי חנויות, חייטים, פונדקאים וזונות - המרכיבים האומללים יותר אשר חבו את מצבם, כנראה, להשפעת ההתמדה הבלתי פוסקת של העימותים הצבאיים, אשר הסעירו את אירופה והגיעו לשיאם במאה השמונה-עשרה. (ראה את סיכומו הסטטיסטי של סורוקין (Pitirim Sorokin) ב"דינמיקה חברתית ותרבותית" שלו).

אין להמעיט בערכה של נוכחות חיל המצב כגורם לבנין העיר. צבא קבע הוא גוף המורכב מצרכנים, היוצרים דרישה אדירה. בשנת 1740 מנתה האוכלוסיה הצבאית של ברלין 21,309 איש, מתוך אוכלוסיה כללית של 90,000 תושבים: כמעט רבע. נוכחות מסה זו של בני אדם מבויתים ומתוכנתים לציות השפיעה ללא ספק על כל מגזרי החיים בעיר. הצבא היווה דוגמא למשמעת בצורות אחרות של כפייה פוליטית; אנשים התרגלו לקבל את הנביחה המאיימת של סמל המסדרים ואת המנהגים הברוטליים והיהירים של השכבות הגבוהות: מנהגים אלה הועתקו על ידי התעשיינים החדשים, אשר רדו בפועליהם כשליטים אבסולוטיים. האטון (Hutton) מתאר במסגרת "תולדות בירמינגהאם" כיצד שליט האחוזת ב"1728... השתלט על מבנה ציבור שנקרא 'היכל העור' והשתמש בו לצרכיו הפרטיים... שליח בית המשפט ציוה על הדיירים להגן על חזקתם, אך כאשר איש מהם לא הופיע, חיך האדון למראה אדישותם ולקח לעצמו את המבנה". מאחורי הברק השטחי של מנהגי המעמד העליון של הבארוק היה קיים איום מתמיד של משמעת כפייתית ומכוערת. שתי תכונות אלו ניכרו בכל תחומיהם של חיי הבארוק, אפילו בתפארתם ובאיוולתם.

7. האידיאולוגיה של הכוח.

שתי הזרועות של שיטה חדשה זו היו הצבא והביורוקרטיה: אלה היו את התמיכה הרוחנית והגשמית לעריצות הריכוזית; מרכיבים שהם חלק לא קטן מהשפעתם לגורם בעל השפעה וכוח רבים עוד יותר - זה של התעשייה ומערכת הכספים הקפיטליסטיות. חובה עלינו לזכור, ביחד עם מקס ובר, כי מערכת המיסוי ההגיונית היתה הישגן של הערים האיטלקיות בתקופה שלאחר אובדן חרותן. האוליגרכיה האיטלקית החדשה היתה

הכוח הפוליטי הראשון שניהל את ענייני הכספים שלו בהתאם לעקרונות הנהלת החשבונות המסחרית - ואף כיום ניכרת השפעתם המעודנת של מומחי המס ומנהלי הכספים האיטלקיים בכל בירות אירופה.

השינוי מכלכלה המבוססת על סחר חליפין לכלכלת כסף הרחיב במידה ניכרת את משאבי המדינה. השליטה הבלעדית על דמי השכירות, ההכנסות מפירטיות ומגביית מסי מעבר שונים, שלל הכיבושים, השליטה הבלעדית על הטבות מיוחדות בייצור ובמכירה באמצעות זכויות שהונפקו על ידי המדינה והשימוש בשיטה זו להמצאות טכניות שונות - משאבים אלה העשירו את אוצרות השליטים. משמעותה של הרחבת גבולות המדינה היתה הגדלת מספר התושבים המשלמים מיסים לקופת המדינה; הגדלת מספר התושבים בעיר הבירה הביאה להגדלת שטחי הקרקע המושכרים לתושבים. ניתן היה לתרגם את שתי צורות הגידול הללו למושגים של כסף, הזורם לכיוון האוצר המרכזי. הממשלות המלכותיות הפכו קפיטליסטיות לא רק בכך שייסדו תעשיות נשק, חרסינה ושטיחים משלהן: ממשלות אלה ניסו, תחת אדרת "מאזן המסחר הרצוי", ליצור מערכת ניצול שבה כל מדינה ריבונית תקבל יותר בתמורה - הנמדדת במטילי זהב - מכפי שהשקיעה: כלכלה קולוניאלית אמיתית.

הקפיטליזם קיבל עם הזמן אופי צבאי: הוא התבסס על כוח המדינה, כאשר לא היה באפשרותו להגיע לעמדת יתרון מבלי להזדקק לה: זה יסודם של הניצול והקפיטליזם האימפריאלי. מעל הכל, התפתחות הקפיטליזם הביאה לכל תחומי החיים מנהגי מחשבה חילוניים ושיטות הערכה ומדידה פשוטות ושימושיות: זה היה הבסיס המדויק, המסודר והיעיל במידה מספקת, עליו הושתתו המבנים המסובכים יותר של חיי הבארוק. מעמדות המסחר והבנקאות החדשים הדגישו את השיטה, הסדר, השגרה, הכוח והניידות - כל אותם מנהגים שמטרתם היתה הגדלת השליטה המעשית היעילה. ל-פוגר (Fugger the Elder Jacob) היתה אף ערכת נסיעות מעוצבת במיוחד שנוצרה עבורו, ובתוכה כלי אוכל נוחים ומאורגנים ביעילות: הכל תוכנן מראש.

אחידות הדיו בו השתמשו הצרפתים במטבעה הלאומית הפכה לסימלן של איכויות מתפתחות אלה בסדר החדש. פירנצה זכתה לתהילה בינלאומית וסטאטוס מסחרי מיוחד על ידי הטבעת פלורין הזהב במשקל אחיד והוגן. תחומים שונים במדעי הטבע, אשר מאוחר יותר הורחבו והועמקו עוד יותר, התגלו לראשונה במשרדי העסקים של תקופת הבארוק: הסוחר הדגיש את חשיבותן של המתמטיקה - אשר היו משמעותיות למסחר למרחקים ארוכים באמצעות סוכני ביניים, שהתבססו על הוראות והנחיות כתובות - היה המרכיב היסודי בהשכלה החדשה שניתנה בבתי הספר היסודיים. לא במקרה סייעו סוחרים לונדון בייסוד החברה המלכותית (Royal Society) וביצעו ניסויים שונים בפסיקה. התחומים המכניים השונים לא היו נפרדים זה מזה. מעבר לתחומי ההתעניינות המידיים של הקפיטליזם החדש ואהבתו המופשטת לכוח ולכסף, התרחש גם שינוי במסגרת הרעיונית הכללית. בראש ובראשונה התבטא השינוי בתפיסת המרחב. אחד מהישגיה החשובים של מחשבת הבארוק היה ארגון המרחב, הפיכתו לצורה המשכית וצימצומו למידה ולסדר; על מנת להרחיב את מגבלות מימדיו, הודגשו המרכיבים הרחוקים ביותר והזעירים ביותר; ולבסוף, יצירת הקשר בין המרחב לבין התנועה והזמן.

שינויים אלה הוגדרו בתחילה על ידי הציירים והארכיטקטים, כגון אלברטי, ברונלסקי (Brunelleschi), אוצ'לו (Uccello) ו-סרליו (Serlio). בעוד הריאליסטים הפלמים, העובדים בסמוך לתעשיות האריגה המתקדמות, הגיעו להבנה מרחבית מדויקת, היו אלה האיטלקים של המאה החמש-עשרה אשר ארגנו את המרחב על בסיס קווים מתימטיים, במסגרת שני מישורים - מסגרת קידמת התמונה וקו האופק. אמנים אלה לא רק קישרו את המרחק עם עוצמת הצבע ואיכות האור, אלא אף עם תנועת הגופים במימד השלישי. שילובם של קווים וגופים, מחוסרי יחס הדדי לכאורה, בתוך מסגרת הבארוק המלבנית - השונה בכך מגבולותיו הבלתי

קבועים של הציור בימי הביניים - התאים ברוחו לאיחוד הפוליטי של השטח למסגרת הברורה של המדינה. אך התפתחות הקו הישר וקו הבנין האחיד כאמצעים להבעת תנועה אחידה התרחש לפחות מאה שנה לפני בנייתן בפועל של חזיתות בתים לאורך השדרות הכמעט-אינסופיות.

באורח דומה, לימוד הפרספקטיבה הביא להפסקת יצירת הנופים הסגורים, האריך את המרחק לקו האופק ומיקד את תשומת הלב למישורים המתרחקים, זמן רב בטרם נהרסה החומה כחלק מתכנון העיר. היה זה מבוא אסתטי לשדרות הרחבות של עיצוב הבארוק, אשר לכל היותר היו בהן אובליסק, שער מקושת או בנין בודד שקטעו את הקרניים המתלכדות של קוי הכרכובים וקצוות המדרכות. הגישה הארוכה והמבט לעבר מרחב שנראה כבלתי מוגבל - סממנים טיפוסיים אלה של תכנון הבארוק נתגלו לראשונה על ידי הציירים. עצם המעבר הינו חשוב יותר מאשר ההגעה למטרה; קיים ענין רב יותר במישור הקידמי של ארמון פארנזה (Farnese) מאשר בחזית המגושמת המכסה את הגבעה. החלון החדש של הרנסנס הוא ללא ספק מסגרת לתמונה, וציור הרנסנס הוא חלון דמיוני אשר, בעיר, גורם לצופה בו לשכוח את החצר העלובה אותה יראה באם יביט מבעד לחלון האמיתי.

כשם שהציירים המוקדמים הפגינו בשיטת הקואורדינטות שלהם את הבנת המתמטיקה הקרתזית עוד לפני דקארט, כך הפכה גם תחושת הזמן הכללית למתימטית יותר. החל מהמאה השש-עשרה הגיע השעון הביתי לבתי המעמד העליון. אך בעוד המרחב של הבארוק קיבל בברכה את התנועה, הטיול והכיבוש המהיר, לזמן לא היו מימדים כלשהם בתקופה זו: הזמן היה המשכיות של רגע-אחר-רגע. הוא הפסיק להביע את עצמו כמצטבר וממשיך, אלא כמידה של שניות ודקות: הוא הפסיק להיות זמן-חיים. האורח החברתי של זמן הבארוק היה אופנה, אשר השתנתה מדי שנה. בעולם האופנה הומצא חטא חדש - להיות מחוץ לאופנה. הכלי המעשי היה העיתון, אשר עסק ב"ארועים" מפוזרים ובלתי ברורים מבחינה הגיונית, יום אחר יום; לא היה קיים ביניהם קשר כלשהו, פרט להתרחשותם בעת ובעונה אחת. אם בסדר מרחבי קיבלו התבניות החוזרות ונשנות משמעות חדשה - עמודים בחזיתות בנינים, שורות אנשים במצעד - בבוא הזמן נח הדגש על המאפיינים הבולטים ומחוסרי החזרות. באשר לפולחן הארכיאולוגי של העבר, לא נעשתה כאן החייאה של ההיסטוריה, אלא שלילתה. לא ניתן להחיות היסטוריה אמיתית, אלא על ידי הכנסתה לחיים חדשים בצורה חדשה.

הפשטות הכסף, הפרספקטיבה המרחבית והזמן המכני יצרו את המסגרת התוחמת של החיים החדשים. בהדרגה צומצם הנסיון למרכיבים אלה בלבד, אשר היו מסוגלים להיות עצמאיים לחלוטין מהכלל ולהמדד באורח נפרד. אמצעי מדידה מוסכמים תפסו את מקומם של הגורמים הטבעיים. חלקי הנסיון, אשר לא הותירו אחריהם משקעים אפלים כלשהם, היו אמיתיים; כל מה שלא ניתן היה להביעו במושגים של תחושה חזותית וסדר מכני לא היה בעל ערך מספיק כדי להביעו. באמנות - פרספקטיבה ואנטומיה; במוסר - הפילפול השיטתי של הישועים; בארכיטקטורה - סימטריה קווית, חזרה קפדנית, פרופורציות קבועות של חמשת הסדרים; בבנין ערים - תכנון גיאומטרי מפותח. אלה היו הצורות החדשות.

אינני רוצה להיות מובן שלא כהלכה. תקופת הניתוח המופשט היתה תקופה של בהירות אינטלקטואלית מבריקה. השיטה החדשה של עיסוק בחלקים הניתנים לניתוח מתימטי, במקום עם גופים שלמים, יצרה את האמצעי השיתופי הברור הראשון לגישה לשלמים כאלה: היה זה אמצעי סדר שימושי לא פחות משיטת הרישום הכפול בספרי הנהלת החשבונות. במדעי הטבע הביאה שיטת ההפשטה המדעית לגילוי יחידות, אותן ניתן היה לחקור ביעילות ובדיוק ר ק מ ש ו ם שהן היו מנותקות, נפרדות ובלתי שלמות. הגברת כוחה של המחשבה השיטתית והתחזית המדויקת של מאורעות טבעיים הצדיקה את עצמה במאה התשע-עשרה בסדרת פריצות דרך בתחומי הטכניקה.

אך בחברה עצמה הוכיח עצמו הרגל החשיבה במושגים מופשטים כהרה אסון. הסדר החדש שהתבסס במדעי הטבע היה מוגבל מדי

מכפי שיהיה מסוגל לתאר או לפרש עובדות חברתיות, ועד המאה התשע-עשרה שימשה אפילו התפתחותו הלגיטימית של הניתוח הסטטיסטי בתפקיד לא משמעותי במחשבה הסוציולוגית. נשים וגברים אמיתיים, חברות וערים אמיתיות - היחס אליהם מצד החוק והממשלה היה כאל גופים דמיוניים; זאת בעוד יצירות הדמיון הפרגמטיות, כמו "הזכות האלוהית", השליט האבסולוטי, המדינה, הריבוניות - אלה נתפסו כמציאות שלמה בפני עצמה. "האדם המשוחרר", בהיותו חופשי מתחושת התלות בחברות ובשכונות, נותק מקשריו ואיבד את שייכותו המקומית: הוא נותר בבחינת אטום של הכוח, המחפש ללא פשרות אחר גילויים נוספים של כוח, עליהם יוכל לשלוט. ביחד עם התחזקות השאיפה לכוח פוליטי וכספי נעלמה תחושת הגבולות - גבולות על המספרים, על צמיחת האוכלוסיה ועל ההתפתחות העירונית. התרחבות מספרית הפכה לגורם ראשון בחשיבותו. הסוחר לא יכול להיות עשיר מדי; המדינה לא יכולה לשלוט על שטח גדול מדי; העיר אינה יכולה להתרחב מעבר ליכולתה. ההצלחה בחיים נמדדה במושגי ההתרחבות. דעה קדומה זו עדיין ממשיכה להשפיע בתפיסת הכלכלה המתרחבת ללא גבול.

בוטרו, אשר חי בתקופת התפתחות זו, הגדיר את השלכותיה. "מייסדי הערים", אמר, "בזכרם כי החוקים והמשמעת האזרחית אינם יכולים להשמר בקלות במקום אליו נאסף המון רב של אנשים (כיון שההמון מתרבה וגורם לבלבול), הגבילו את מספר האנשים ליותר מכפי שהעריכו כמתאים לשיטת וסדר השלטון, עליהם ניסו לשמור בעריהם. אך הרומאים, בחושבם כי הכוח (בלעדיו לא תוכל העיר להתקיים) נמצא ברובו בהמון רב של אנשים, השתדלו בכל הדרכים והאמצעים כדי להפוך את ארצם לגדולה וחשובה". קטע זה אומר הכל.

בשאיפה למספר גדול יותר של נתינים - אשר משמעותם היא יותר בשר תותחים ויותר פרות חולבות למיסוי ולשכירות - רצונו של הנסיך התאחד עם שאיפותיהם של הקפיטליסטים, אשר חיפשו אחר שווקים גדולים ומרוכזים יותר, המלאים בצרכנים שאינם יודעים שבעה. מדיניות הכוח וכלכלת הכוח תמכו זו בזו. הערים גדלו; מספר הצרכנים הוכפל; דמי השכירות עלו; שיעורי המיסים תפחו. אף אחת מתוצאות אלה לא היתה מקרית.

חוק, סדר ואחידות - כל אלה היו מוצרים מיוחדים של עיר הבארוק. אך החוק נועד לאשר את מצבם ולהבטיח את עמדתם של בני המעמדות המיוחדים; הסדר היה סדר מכני, שלא היה מבוסס על קרבת דם, מקום מגורים או מטרות ויעדים אינדיבידואליים, אלא על מידת הכניעה בפני הנסיך השולט. באשר לאחידות - היתה זו אחידותה של הביורוקרטיה, על מגרותיה, תיקיה, ערימות הניירות שבה ואינספור האמצעים שנועדו לווסת ולארגן את גביית המיסים. האמצעי החיצוני לכפיית מסלול חיים זה היה הצבא; הזרוע הכלכלית היתה המדיניות הקפיטליסטית המסחרית; המוסדות האופייניים לו ביותר היו צבא הקבע, הבורסה, הביורוקרטיה ובית המשפט.

אם כן, שליטי הבארוק הקימו מחדש את כל המוסדות המקוריים של הליכוד העירוני, ובמספר מקרים אף הגיעו לאיחוד הכוחות החילוני והדתי בכנסיית המדינה עליה שלט המלך, שמניויו לכהונתו היה בצו אלוהי. מלך העיר העתיק הפך לאל לאומי, כפי שחומות העיר הישנות הפכו ל"קו גבול לאומי". אל זה חידש את הדרישות המקוריות לקרבת ודם אנוש. "מלך השמש" היה את גבול יכולתה של הכנסייה להרשות לבן תמותה להיות מלך שמש אמיתי.

8. התנועה והשדרה.

משום שאני דן עתה בעידן ההפשטות, הייתי מציע לעקוב אחר סגנונו של עידן זה. כאן נתקדם מן הפרט אל הכלל. תחילה השדרה; אחר כך המוסדות והבנינים הנפרדים; רק לאחר מכן נגיע לעיר כיחידה אסתטית, אם לא כיחידה חברתית שלמה. השדרה היא הסמל החשוב ביותר והעובדה העיקרית בעיר הבארוק. לא תמיד היה ניתן לתכנן עיר חדשה בשלמותה, בסגנון

הבארוק; אך על ידי תכנון חצי תריסר שדרות חדשות, או אפילו רובע חדש, היה ניתן להגדיר מחדש את אופי האזור. בהתפתחות הקווית של תכנית העיר שימשה תנועת כלי הרכב על גלגלים בתפקיד מכריע; הגיאומטריה הכללית של המרחב, אשר היתה כה אופיינית לתקופה, היתה נותרת מחוסרת פונקציות כלשהן אילו לא היתה מכילה את התנועה שעברה בעיר, במקביל להיותה אמצעי הביטוי העיקרי למשמעות הדומיננטית של החיים. במהלך המאה השש-עשרה החל שימוש נרחב בעגלות וכרכרות בתוך הערים. חלקית היתה זו תוצאה של השיפורים הטכניים - החלפת הגלגל המיושן שנבנה כיחידה אחת בגלגל שהורכב מכמה חלקים, חישור, צמיג וטבור הגלגל, והיווספות הגלגל החמישי, אשר הקל על פניות העגלה.

תחילת השימוש בכלי הרכב נתקלה בהתנגדות, בצורה דומה להתנגדות שעוררה תחילת השימוש במסילות הברזל כשלוש מאות שנה מאוחר יותר. אין ספק כי רחובות עיר ימי הביניים לא התאימו בגודלם ובתכונם לתנועה שכזו. באנגליה, מציין תומאס, התקיימו הפגנות מחאה נוקבות, אשר טענו כי באם יורשו עגלותיהם של יצרני הבירה להכנס לעיר, לא תהיה אפשרות לשמור על שלמות ריצוף הרחובות. בצרפת התחנן הפרלמנט בפני המלך בשנת 1563 למנוע מכלי הרכב את הכניסה לרחובות פאריז - דחף שהתפרץ פעם נוספת במהלך המאה השמונה-עשרה. למרות זאת, הרוח החדשה אשר פעמה בחברה נטתה לצד התחבורה המהירה. האצת קצב התנועה, כיבוש המרחב, השאיפה "להגיע למקום כלשהו" - כל אלה היו ביטוייה של השאיפה העיקבית לכוך. "העולם", אמר סטוו כאשר אופנה זו הגיעה ללונדון, "נע על גלגלים". מסה, תאוצה וזמן היו קטגוריות של מאמץ חברתי עוד לפני הגדרת חוקי ניוטון.

התנועה בקו ישר לאורך השדרה היתה הנאה מיוחדת בפני עצמה: בדרך זו חדרו לעיר הלהט והחדווה של התנועה המהירה, אשר קודם לכן היו מוכרים רק לפרש הרוכב על סוס ביערות או בשדות הפתוחים. היה ניתן להגביר את עצמת החוויה באופן אסתטי על ידי תכנון מאורגן של הבנינים, עם חזיתות ואפילו כרכובים התואמים זה לזה וקויהם האופקיים נוטים להתלכד באותה נקודת העלמות, אליה מועדות גם פניה של הכרכרה. במהלך ההליכה מחפשת העין אחר גיוון, אך התנועה דורשת חזרה מסוימת על היחידות הנראות במהלכה; רק בדרך זו ניתן לאחד את הפרטים הנשקפים להרף עין לכלל אחיד וברור. מה שיכול היה להיות חד גוניות במצב קבוע או אפילו בתהלוכה, הופך למשקל הנגד של קצב הסוסים הנעים במהירות.

באמצעות שימת דגש על דרישות התחבורה, אשר הפכו לחיוניות ביותר במהלך המאה השבע-עשרה, אינני רוצה להזניח את הצורך האופייני אשר עלה עוד קודם לכן: הצורך בשדרות עבור תנועת הצבא. אם להסתמך שוב על אלברטי, הרי שהוא ערך הפרדה בין רחובות ראשיים ומשניים. לראשונים קרא אלברטי - ולשם יש כאן משמעות רבה - רחובות צבאיים (viae militares); הוא דרש כי רחובות אלה יהיו ישרים. כל מי שהוביל אי פעם פלוגת חיילים דרך עיר המתוכננת בחוסר סדר מודע היטב לקושי בהובלתם בסדר צבאי דרך פיתוליה ועיקוליה; לא ניתן לבצע זאת תוך כדי שמירה על המבנה המקורי וההופעה המסודרת. כדי להגיע לתצוגה המירבית של סדר וכוח במצעד יש צורך להוביל את החיילים בכרך פתוחה או בשדרה ארוכה ורצופה.

מתכנני הערים החדשות היו מודעים דרך קבע לצרכי הצבא: פאלאדיו החרה אחרי אלברטי. בנוסף לקביעתו, כי הדרכים יהיו קצרות ונוחות אם יתוכננו לפי קוים ישרים ורחבים מספיק, כדי שסוסים וכרכרות לא יהוו מכשול זה לזה כאשר יפגשו לאורך השדרה, אמר פאלאדיו כי "הדרכים יהיו נוחות יותר אם הן תהיינה שוות בכל מקום; הכוונה היא שלא יהיה בהן מקום בו לא יוכל הצבא לצעוד". רחוב מוגדל ואחיד זה, אשר בתקופות מאוחרות יותר יפגע בהתפתחות השכונות בערים החדשות ויוסיף בצורה כה משמעותית להוצאות בנייתן, נבע במקורו משיקולים צבאיים לחלוטין.

ההגדרה המאוחרת יותר של פאלאדיו לשדרה הצבאית החדשה הינה משמעותית במידה שווה: פאלאדיו הבדיל שדרה זו מסוג

הרחובות הבלתי צבאיים על ידי אזכור העובדה, כי שדרות אלה עוברות במרכז העיר ומובילות מעיר אחת לאחרת, וכי הן "מיועדות לשימוש הכללי של הולכי הרגל, המרכבות בנוסען והצבאות בצעידתם". פאלאדיו התייחס רק לרחובות הצבאיים, משום שעל הרחובות הלא צבאיים להיות מאורגנים לפי אותם העקרונות של הרחובות הצבאיים, וככל שיהיו דומים יותר לאחרונים, כך "יהיו יותר ראויים לשבח". לאור חשיבות הצבא עבור המעמדות השליטים, אין פלא כי תנועת הצבא היתה הגורם המכריע בתכנית העיר החדשה, החל מהמוטציה הראשונה של אלברטי וכלה בתכניתו של האוסמן לשדרותיה של פאריז.

הרושם האסתטי של השורות הסדירות והקו הישר בהם צעדו החיילים הוגבר על ידי הסדר הקבוע של השדרה. קו המצעד האחד תורם רבות לתצוגת הכוח, ולגיון חיילים הנע כך יוצר תחושת בטחון, כאילו כוח זה מסוגל לצעוד דרך חומה מוצקה מבלי לשנות את קצב צעידתו. זו, כמובן, היתה התחושה אותה בקשו הנסיד והחייל ליצור בקרב האוכלוסיה: תחושה כזו תסייע להם להשאר מאורגנים מבלי להגיע למבחן כוח אמיתי, בו קיימת תמיד אפשרות, ולו גם קלושה, לתבוסה. מעבר לכך, ברחובות בלתי מסודרים וסלולים באופן חלקי ודל, בהם יש אריחי מדרכה רופפים ומקומות מסתור פוטנציאליים רבים, יש יתרון רב להתפרצויות ספונטניות של אנשים בלתי מאומנים על פני כוח צבאי מאומן היטב: החיילים אינם מסוגלים לירות אל מעבר לפינות הרחובות, או להגן על עצמם מפני אבנים המושלכות לעברם מגגות הארובות שמעליהם; החיילים זקוקים לשטח כדי לתמרן בנוחות. האם לא היו רחובותיה העתיקים של פאריז בימי הביניים אחד המפלט האחרונים של החרויות העירוניות? אין פלא ש-נפוליאון השלישי ציוה על הרחבת הרחובות הצרים והסמטאות הסגורות, כמו גם על מחיקת שכונות שלמות מעל פני האדמה, כדי לאפשר סלילת שדרות רחבות: היתה זו ההגנה האפשרית הטובה ביותר כנגד תקיפה מתוך העיר. כדי לשלוט באמצעות כפייה בלבד ומבלי שיתוף הפעולה של הציבור הנשלט יש צורך ברקע עירוני מתאים לכך.

בעיר החדשה ובתוספות החדשות של המרכזים הישנים מהווה הבנין מעין תפאורה לשדרה, אשר בעיקרה היא אזור המצעדים: מקום בו יכולים להתקבץ הצופים, על המדרכות ובחלונות הבתים, כדי לראות את השיפורים, התרגילים וצעדות הנצחון של הצבא - לחוש יראת כבוד בצד פחד ואימה. הבנינים ניצבו בשני צידי השדרה, חמורי סבר ואחידים, כמו חיילים במסדר: חיילים במדים צועדים לאורך השדרה, זקופים, רשמיים, בצורה החוזרת על עצמה: בנין קלאסי בתנועה. הצופה נשאר במקומו. החיים חולפים לנגד עיניו, מבלי קשר להתייחסותו או לעזרתו; מותר לו להשתמש בעיניו, אך אם ירצה לפצות את פיו או לעזוב את מקומו, חובה עליו לבקש רשות תחילה.

בעיר ימי הביניים נדחקו ביחד בני המעמדות העליונים והתחתונים ברחוב ובשוק, כפי שהיה גם בקתדרלה: העשירים אמנם רכבו על סוסים, אך היה עליהם לחכות עד אשר העני, הכורע תחת משקל שקו, או הקבצן העיור, המגשש במקלו, יפנו את הדרך. כעת, עם התפתחות השדרה הרחבה, קיבל הניתוק בין העניים והעשירים ביטוי צורני בעיר עצמה. העשיר רוכב; העני הולך. העשיר נע במרכז השדרה הראשית; העני נע בשוליים, ליד תעלת הניקוז; בסופו של דבר ישירו רצועה מיוחדת לשימוש הולכי הרגל הפשוטים, המדרכה. העשיר מתבונן; העני פוער פיו; העלבון משגשג על חשבון הכניעה.

המצעד היומי של בעלי הכוח הפך לאחת הדרמות העיקריות של עיר הבארוק. חיים חליפיים של עימות, זוהר ורהב הוצעו בדרך זו לבנו של הקצב, אשר הלך עם סלו על ראשו, לסוחר המבוגר היוצא לטיולו היומי, לעקרת הבית המחפשת אחר מוצרים במחיר זול וחיידים שונים, כמו גם להמון הבטלנים, על כל רמות המסכנות או הייחוס - ממש כמו לקהל תושביה של רומא הקיסרית.

"שימו לב לכרכרות!" קרא מרסייר (Mercier) ב"תמונות פאריז" (Tableau de Paris) מהמאה השמונה-עשרה. "הנה בא הרופא העטוף שחורים בכרכרתו, הרקדן במרכבתו הפתוחה, אשף הסייף בעגלתו - והנסיד מאחורי ששה סוסים דוהרים, כאילו היה בשדה

הפתוח...הגלגלים המאיימים של העשירים המנצחים מתגלגלים מהר מאי פעם מעל האבנים המוכתמות בדם קרבנותיהם האומללים". אין להניח כי הסכנה היתה מוגזמת: בצרפת הרג קרון התחנות, אשר השימוש בו החל במאה השבע-עשרה, יותר אנשים במשך שנה אחת מאשר מסילת הרכבת שהופיעה בעקבותיו. גידול זה בקצב החיים, התנועה המהירה, ההתרגשויות והסכנות השטחיות - כל אלה היוו את ההמתקה הפסיכולוגית של הגלולה המרה של המשמעת הפוליטית, אותה השליט שלטון היחיד. בעיר הבארוק נהגו לומר "המרכבות נעות במהירות", כפי שאנשים אומרים היום, בהצדיקם את הפשיזם באיטליה, "הרכבות מגיעות בזמן". היה רק תחנה אחת במסלול התנועה של שלטון העריצות: זו של העשירים. עבור שכבה זו נוצרה השדרה הרחבה, הקרקע רוצפה באורח אחיד וחלק ונוספו קפיצים וכריות לכלי הרכב השונים; ההגנה עליהם היתה הסיבה לצעדת החיילים. בעלות על מרכבה וסוס היתה סמל בלתי מעורער של הצלחה כלכלית וחברתית; בעלות על אורווה שלמה היתה סימן לעושר רב. במהלך המאה השמונה-עשרה הועברו האורוות לאזורים הנחותים יותר של ערי הברירה, מאחורי השדרות הרחבות והככרות המרהיבות, בנושאן איתן לשם את הריח הבריא של הקש והגללים. על אף שהתרנגול לא קרא עוד עם שחר, היה ניתן לשמוע בלילה מהחלונות האחוריים של הבתים את קולות דריכתו במקום של הסוס המשובח: האדם הרכוב על סוסו השתלט על העיר.

9. האלוהות החדשה.

התפוררות הכנסייה של ימי הביניים גרמה לשחרור "יונים" מסוימים, אשר נטענו מחדש בעיר הבארוק. נוכל להבין את התהליך באם נראה כיצד כל מרכיב במבנה הישן יוצג על ידי מוסד או קבוצה, שהיו יחודיים לו. תחילה יש לפרק את הכלל לגורמים: הפרוטסטנטים השתלטו על התיבה ממנה נשא המטיף את דברו (Rostrum) והפכו אותה למרכז בתי התפילה החדשים שלהם, בהם לא התחרה אף דימוי מצויר עם פניו של הדובר, ולא היתה טכסיות דתית כלשהי, אשר תתחרה בקולו הברור. האצולה שלטה על הצייר ועל הארכיטקט: האמנות הועברה לגלריות ואולמות מיוחדים, וכדי להקל על התהליך תפס ציור הכנה את מקומו של ציור הקיר. מלאכים וקדושים הפכו לדמויותיו של בככוס (Bacchus) ושל עלמות החן המיתולוגיות. בתחילה הקיפו הדמויות החילוניות של האפיפיורים, אצילי חצר המלכות ואנשי העסקים את הדימוי האלוהי; לבסוף תפסו את מקומו. כך היה הדבר גם עם שאר חלקי הבנין. המקהלה הכנסייתית, אשר קודם לכן שרה שירי הלל לאל, הועברה לאולם הקונצרטים או למרפסת אולם הנשפים. הפסטיבל הדתי הפך לנשף מסיכות, אשר ציין את חגיגת ימי ההולדת והנישואין.

הדרמה, אשר נטשה את אכסדראות הכנסייה עליהן הציגו בעבר הכמרים וחברי הגילדות את מחזות המסתורין והמוסר שלהם, הועברה לידי שחקנים מקצועיים תחת חסות האצולה: רובעי המגורים הזולים של אלה היו בשולי העיר. בית האסיפה, בו נועדו הכמרים - ואשר היה בעל אופי נזירי לפחות למראית עין - הפך למועדון הגברים האריסטוקרטי של המאה התשע-עשרה: אקסקלוסיבי ונזירי, למרות שאופיו בא לידי ביטוי בהנאה ותענוגות: "קרלטון" (Carlton), "רפורמה" (Reform) ומועדונים אחרים שהוקמו בדמותם.

אולם התוודך של הכנסייה, מקום האיסוף עצמו, היה הבורסה. אין זו השוואה מליצית בלבד: במהלך המאה השבע-עשרה ניהלו הברוקרים את עסקיהם באולם התוודך של כנסיית סט. פול, וחלפני הכספים גירשו מהמקדש את נציגיו של ישו - עד שאפילו הכנסייה המסואבת לא הצליחה לשאת את צחנת השחיתות. תכניתו הבלתי מיושמת של רן (Wren) לבנייתה מחדש של לונדון אחרי השריפה הגדולה הכירה בסדרם החדש של החיים. רן לא הקדיש את המקום הדומיננטי בתכניתו ל סט. פול: הוא תכנן את השדרות החדשות כך שכבוד זה יפול בחלקה של בורסת המניות המלכותית.

התפרקות אנליטית זו של הכנסיה העניקה לכל מוסד הזדמנות מיוחדת לשגשג בזכות עצמו. באורח חיובי, זוהי עדות נוספת להתבהרות החזותית ולהתמחות המושכלת של הפונקציות אשר אפיינו את סדר הבארוק. מוסדות אלה התנתקו מהכנסיה משום שלא היה ניתן לקיים במסגרתה צמיחה וחיים חדשים. אם הכנסיה היתה ממשיכה לשלוט על הדרמה לא היינו זוכים ביצירתו של שייקספיר, וגם רמברנדט לא היה מגיע לתפארת יצירתו אילו היה עוסק בציור דיוקנאות פשוטים של החברים החשובים בגילדה. אך חלקים שונים אלה של האמנות והתרבות היו פזורים ביחס לאוכלוסיה ככלל: פזורים ונמצאים מחוץ לטווח ההשגה. רק בחצר הנסיך אוחדו חלקים אלה פעם נוספת, כדי ליצור כלל שלם וחדש להנאתם הבלעדית של אלה אשר שלטו על הכוח.

ראינו מה עלה בגורלה של קתדרלת ימי הביניים. אך מה אירע לאלוהיה? כאן ניתן להגדיר את השינוי רק במושגים של חילול השם. השליט האבסולוטי, אשר שלט בזכות אלוהית, חמס את מקום הקדושה ותבע את הכבוד המגיע לה, לעצמו. הוא אף העז לכתוב את עצמו "מלך השמש" ולייחס לעצמו את אגדות פרעה ו-אלכסנדר הגדול. בדת החדשה נתפס מקומה של הבתולה מריה, מליצת הישר החזקה ביותר במלכות השמיים, על ידי פילגשו של המלך. הכוחות והמלאכים של גן העדן החדש, אשר היה מחוץ להישג ידם של בני האדם, היו אנשי החצר אשר הצטופפו מסביב לכתר השליט והכריזו על תהילתו. ההקבלה לא נעלמה אף מעיני הנפשות האדוקות של המאה השבע-עשרה. "כל מי", אמר לה ברוייר (La Bruyere), "שרואה את תמיכתו של המלך כאושרם העילאי של אנשי חצרו, ואשר מבלה את חייו בהסתכלות זו, יבין במידה מסוימת כיצד לראות את אלוהים יוצר את תהילת הקדושים ושמחתם".

שוטים מלומדים כתבו חיבורים במטרה להוכיח את הקשר הישיר בין השליט לישות האלוהית, כדי להדגיש את עובדת היותו כל יכול ולשם השלטת צייתנות לפקודותיו האלוהיות. כאשר הסבריהם לא סיפקו את דרישותיו המופרזות היה יכול השליט, כמו ג'יימס הראשון באנגליה, להשתתף בכתבת דברי השבח בעצמו.

"הנסיך", לפי דברי קאסטיליונה (Castiglione), אשר כתב את החיבור הקלאסי על "איש החצר", "צריך להיות נדיב וטוב ביותר, ולהעניק לכל האנשים ללא סייג, משום שאלוהים, כמו שאומר הפתגם, הוא גזבר הנסיכים הנדיבים". קרן השפע של העושר היתה חייבת להיות ללא תחתית, בקצב בו רוקנה בחצר המלכות: אבנאל מדווח כי אחד ממופעי הבלט החשובים ב-וורסאי, בו השתתפו מאה וחמישים איש, עלה כמאה אלף פרנקים. לא היה כל חריג בכך. "בשנת 1618", ציין ניקול (Allardyce Nicoll) במחקרו על נשפי המסיכות של הרנסנס, "ג'יימס, שבוודאי לא היה הבזבזן ביותר מבין המלכים, הקדיש ארבעת אלפים לירות שטרלינג, ששווין היום הוא כארבעים אלף לירות, להפקה בודדת, בעוד שבשנת 1633 הצליחו האגודות ללמודי המשפט, אשר הכינו תכנית בידור עצומה, לבזבז למעלה מעשרים ואחת אלף לירות, או מאתיים אלף בערך היום". הציירים והארכיטקטים המוכשרים ביותר בתקופה זו עסקו ביצירת הפקות נכבדות, אשר נעלמו לאחר הופעה אחת.

הפאר התפשט מביגוד ובידור לאוכל, ומסעודות בארמון לסעודות דומות בשדה הקרב. "באשר לארוחות", ציין סן סימון (Saint Simon) בזכרונותיו, "הפאר של חצר המלכות והעיר התפשט לצבא, עד כי נמצאו שם מאכלים, שקודם לכן לא היו מוכרים ברוב המקומות בהם שרר שלום. בכל הפוגה בצעדות היתה מוגשת ארוחה חמה, וסעודות שנישאו לחפירות בעת מצור היו כמו ארוחות פאר, עם מספר מנות, פירות וקרח; וכל סוגי היין בשפע". להבלים מרוכזים אלה היתה השפעה מחלישה על הנפשות הטובות. פראנסיס בייקון, בתארו באורח דמיוני את עולם המדע החדש, לא יכול היה לעמוד בפני דחף החנופה בתארו את התלבושות המפוארות בהן ביצעו חוקריה של "אטלנטיס החדשה" את משימותיהם המדעיות.

הדרישה לקרנות בלתי מוגבלות הגיעה לכל הרמות בחברה; היה זה המפתח למדיניות הכלכלית של המדינה האבסולוטית. כאשר

המסים לא הצליחו לרכז אמצעים מספיקים לנסיך ולמקורביו, מצאו אלה את הפתרון בשוד וחמס: ממלכות רחוקות במקרה של פיליפ מלך ספרד, או מלכויות קרובות במקרה של הנרי השמיני: כאשר אלה לא הספיקו, הוא שדד את פרוטותיהם של העניים כדי להעניק זהב לאלה שכבר היו עשירים. דוגמא לכך היא מדיניות הרשיונות והפטנטים: אדם נזקק לרשות מיוחדת, אותה ניתן היה להשיג רק תמורת תשלום, אפילו כדי לבנות בית.

הצמיחה העקבית של הביורוקרטיה, שנועדה לפקח על הגביה הכספית ולהמשיך בחלוקת ההטבות, הוסיפה לנטל על כתפי האוכלוסיה. "המינהל הכתוב" היה אמצעי נוח לדאגה לעובדים בו ולבניהם הצעירים: מ-ס' פטרסבורג ועד ווייטהול היתה זו חזקתם הבלעדית של חברת המעמדות העליונים. "מעולם לא הגיעה הביורוקרטיה לשיא כזה של הגזמה, בזבוז ולאות", כתב מרסייה: "מעולם לא התנהל המסחר באיטיות כה רבה מאז יצירת צבא הפקידים, המהווים בעסקים את מה שמשרתים אמורים להיות בשרות אדונייהם. בוררויות, תקנות, רישומים ונוהלים מכל הסוגים התרבו בשפע כזה ובהבחנה מעטה כל כך".

זו היתה התוצאה הסופית: המדינה כולה התנהלה לטובת כמה תריסרי משפחות, אולי כמה מאות, אשר בבעלותן היה חלק גדול של הקרקע - כמעט חצי מאדמת צרפת במאה השמונה-עשרה - ואשר התפטמו, ללא מאמץ, מעליית ערכם של התעשייה, המסחר ודמי השכירות.